

2006/4

Til va adabiyot ta'limi

**ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ХАЛҚ ТАЪЛИМИ
ВАЗИРЛИГИНИНГ
ИЛМИЙ-МЕТОДИК
ЖУРНАЛИ**

1991 йилдан
чиқа бошлаган

Ўзбекистон Матбуот ва
ахборот агентлигида 2003
йил 29 декабрда
079-рақам билан рўйхатга
олинган

Тахририят манзили:
700000 Тошкент шаҳри,
Буюк Турон кўчаси, 41.

136-53-62,
132-07-26.

Факс: 136-58-59

E-mail: til@sarkor.uz

Бош муҳаррир:
Раъно ТОЛИПОВА

Масъул котиб:
Шаҳноза ЖЎРАЕВА

Муҳаррирлар:
**Ўғилой МАВЛОНОВА,
Доно ХЎЖАЕВА**

Саҳифаловчи:
Илҳом ЖУМАНОВ

Матн терувчи:
**Нодира
МИРЗААҲМЕДОВА**

Таҳрир хайъати:

Абдузухур АБДУАЗИЗОВ,
Рустам АҲЛИДИНОВ,
Қозоқбой ЙЎЛДОШЕВ,
Зухриддин
ИСОМИДДИНОВ,
Низомиддин
МАҲМУДОВ,
Санобар НИШОНОВА,
Шухрат РИЗАЕВ,
Қумри СУЛТОНОВА,
Ёрмат ТОЖИЕВ,
Боқижон ТҲЛИЕВ,
Дилфуза ФАНИЕВА.

MUNDARIJA

“YILNING ENG YAXSHI FAN O‘QITUVCHISI» KO‘RIK-TANLOVI

Ўғилой Мавлонова. Ижод байрами. 4

METODIKA

Mahbuba Sobirova. Ona tili darslarida kompyuterdan foydalanishning ayrim usullari. 7

Feruza Nigmatova. Adabiyot fanini o‘qitishda internet tarmog‘idan foydalanish. 9

Barno Abdurahmonova. “Qutadg‘u bilig” dostonini FSMU texnologiyasi asosida o‘rganish. 11

Irisali Toshaliyev, Yulduz Mahamedova. Maktabda paronimlar ustida ishlashga doir ba’zi mulohazalar. 13

NUQTAYI NAZAR

Эргаш Қиличев, Байрамали Қиличев. Ёзма ишлардаги хатоларни аниқлаш ва уларнинг таснифи ҳақида. 16

TILSHUNOSLIK

Дилшодхўжа Айтбоев. Ўрин-жой билдирган перифразларда мотивлашув. 19

Одина Тўхтасинова. Окказионализмларнинг нутқий вазифаси. 22

Равшанхўжа Расулов. Образли жараёни ифодаловчи феълларнинг маъно хусусиятлари. 26

Шавкат Маҳмадиев. Стилистик формулаларга хосланган ўхшатишлар ҳақида. 29

Рашид Шукуров. Сўзнинг ўзак вариантларида юз берадиган фонетик ўзгаришлар 32

QIYOSIY TILSHUNOSLIK

Зилола Худойберганова. Ўзбек ва турк тилларида тўлдирувчининг тадқиқ этилиши масаласига доир. 36

ADABIYOTSHUNOSLIK

Гулбаҳор Юсупова. Адабиётда Амир Темур образини яратиш тамойиллари. 43

Исроил Пўлатов. Завқий асарларида учрайдиган четдан кирган сўзлар. 47

Дилдора Ҳошимова. Заҳириддин Муҳаммад Бобур: афсона ва ривоятлар. 50

Насиба Умарова. Қалб куйчиси. 55

Дилафрўз Йўлдошева. Топишмоқларда қўлланилган зоонимли тасвирий воситалар ҳақида 58

MA’NAVIY QADRIYATLARIMIZ

Муқаддасхон Саидакбарова. "Қутаду билиг"да исломий образ ва образлилик талқини 61

ADABIY TAQVIM

Ҳамидулла Болтабоев. Фитратнинг тил сабоқлари.	65
Ёқуб Саидов. Фитратнинг “Тилимиз” мақоласи хусусида.	74

ABITURIYENTGA YORDAM

Наргиза Эркабоева. Навоий муножотларида <i>қазою қадар</i> муаммоси.	77
Сирдарёхон Ўтанова. “Либоснома” ёхуд 10 турли либос ва 4 хил ранг.	82
Тозагул Матёқубова. Ижодкор излаган имконият.	86

2006 YIL – HOMIYLAR VA SHIFOKORLAR YILI

Эътибор Зайнабиддинова. Ҳомийлик ва саховат ҳақида.	90
--	----

TARJIMASHUNOSLIK

Нигора Ўрмонова. “Темур тузуклари” таржималари ҳақида.	92
---	----

Ижод байрами

Халқ таълими вазирлиги томонидан ҳар йили ташкил этиладиган «Йил ўқитувчиси» кўрик-танлови бу йил ўзгача тартибда, яъни кўрик-танлов фанлар кесимида ўтказилиб, ҳар бир фан бўйича вилоят босқичларида ғолиб чиққан энг билимдон ва маҳоратли муаллимлар «Йилнинг энг яхши фан ўқитувчиси» номи учун қизғин беллашдилар. Бу беллашувлар ҳақиқий ижод байрамига айланди.

Кўрик-танловнинг она тили ва адабиёт фани бўйича республика босқичи 17-18-апрель кунлари Наманган шаҳрининг 58-мактабида ўтказилди. Ўқитувчиларнинг касбий маҳоратлари ҳамда ижодкорликларини намоён этишлари учун Наманган вилояти халқ таълими бошқармаси ва мактаб жамоаси пухта ҳозирлик кўрганлиги танлов иштирокчиларини мамнун этди.

Кўрик-танловда 12 вилоят, Қорақалпоғистон Республикаси ва Тошкент шаҳридан жами 16 ўқитувчи баҳслашди.

Иштирокчиларнинг муаммоли ва анъанавий дарслари уларнинг касбий ва методик маҳоратлари тобора ошаётганлиги, янгича ишлаш кўникмалари шаклланаётганлиги, янги педагогик технологиялар, инновациялар асосида ишлашга интилаётганликларини намоёйиш этди.

Кўрик-танловда иштирокчиларнинг педагогга хос фазилатларидан бири уларнинг ҳозиргина танишган ўқувчилари билан бир зумда тил топишиб, билимдонлиги, болалар руҳиятига яқин руҳий олами билан улар қалбини забт этиши бўлди. Шунинг учун бўлса керак, дарс тугагандан сўнг ҳам ўқувчилар синфни тарк этолмай турдилар, устозлари билан хайрлашиш уларга осон бўлмади. Мактабларига яна келишларини, сабоқ беришларини чин қалбдан илтимос қилдилар.

Ҳар бир иштирокчининг дарсида ўқувчини ўзига жалб этувчи касбий маҳоратни кузатдик. Бу болаларнинг фикрини жамлаб, билимлар хазинасини эгаллашга йўллаш, мураккабни осон йўл билан ўзлаштирилишига эришиш, мавзунини англаш билан бир қаторда, ўйинлар, турли топшириқлар асосида ўқувчилар билимини амалиётда синаб кўриш ва ҳоказолардир. Болалар учун зеркишга вақт бўлмади, чунки улар ўзаро беллашдилар, олган билимлари самарасини - баҳосини кўришга қизиқдилар. Ўқитув-

чи эса — чинакам актёр, чинакам ижодкор. У бирор дақиқанинг бесамар кетишига, бирор ўқувчи бекор қолишига йўл қўймади. Зийраклик билан ҳам кузатди, ҳам изоҳлади, ҳам қайсидир бир маънода янгилик кашф этди.

Буларнинг барчаси бугунги кун ўқитувчиси олдига қўйилган талаблардир. Хуллас, беллашувда ҳар бир ўқитувчи бошқалар ўрганишига арзирли усулларни намойиш этди. Масалан, қашқадарёлик Дилсора Бойсунова ўзининг чиройли нутқи, мавзуни ўзлаштиришга тузилган режасининг пухталиги билан ажралиб турса, бухоролик Гулмира Турсунова муаммоли саволлари билан ўқувчиларни фикрлашга ундаб, дарси савиясини оширди. Навоийлик Сафия Тўраева эса дарснинг кириш қисмини эртак билан бошлаб болалар қалбини сеҳрлади. Қорақалпоғистон Республикасидан Раушан Касбаева амалий ўйинлар билан ўқувчиларини дарсга қизиқтира олди.

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» мақсад ва вазифаларини рўёбга чиқаришнинг иккинчи босқичи (2001-2005 йиллар)да узлуксиз таълим тизимини ахборотлаштиришни амалга ошириш¹ вазифаси қўйилган. Бу вазифани бажариш учун ўқитувчи таълим соҳасидаги техника, шу жумладан, компьютердан дарс жараёнида самарали фойдаланиш малакасига эга бўлиши керак. Кўрик-танлов иштирокчиларининг касбий маҳоратига уларнинг бу соҳадаги малакаларини ҳам ҳисобга олган ҳолда баҳо берилганда, Наманган вилояти Учқўрғон туманидаги 31-мактаб ўқитувчиси Дилором Холмирзаева 100 имкониятдан 89,6 балл жамғариб, биринчи ўринни олишга муваффақ бўлди. Сурхондарё вилояти Термиз шаҳридаги 11-мактаб ўқитувчиси Дилбар Нормуродова 81,85 балл тўплаб, 2-ўринга сазовор бўлди. Тошкент шаҳри М.Улуғбек туманидаги 12-мактаб ўқитувчиси Муборак Мирзараҳимова 77,26 балл билан 4-ўринни эгаллади. Бу ўқитувчиларни ҳеч иккиланмай замон талабига мос қобилиятли устозлар сифатида тан олиб, улар билан фахрлансак арзийди.

Она тилидан «Умумий ўрта таълим ўқув дастури»да она тили имкониятларидан амалда унумли фойдаланиш кўникмаларини шакллантиришни назарий билимларни ўзлаштиришга нисбатан устуворлигини таъминлаш ҳақида сўз юритилади. Бу йилги танлов иштирокчилари она тили дарсларида худди шу нарсани - «фикр маҳсулини нутқ шароитига мос равишда тўғри ва равон баён қилиш кўникмаларини шакллантириш»²ни мақсад қилиб

қўйдилар. Дарс жараёнидаги барча ўйин ва топшириқлар ушбу мақсад сари йўналтирилди.

Адабиёт дарсларида эса ўқувчини асар қаҳрамони туйғуларини англаш, бадиий матнни тушуниш ва уни етарлича чуқур таҳлил этиш билан бирга, асар ва унинг қаҳрамонлари, воқеаларига ўз муносабати, нуқтаи назарини билдириш, фикр-мулоҳазаларини эркин ифодалашга ўргатиш йўл-йўриқларининг қўлланишига асосий эътибор қаратилди. Бу ишни аъло даражада бажариш ўқитувчиларнинг дарсларидаги яна бир ижодий ютуқлари бўлди.

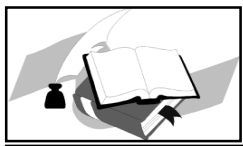
Шуни ҳам қайд этиш керакки, айрим ўқитувчилар дарсда меъёрдан ортиқ ўйин-топшириқлардан фойдаланганликлари ёки адабий баҳсларда асардаги номуҳим эпизодларга вақт кўп сарфлаганликлари туфайли юқори баллга эриша олмадилар.

Бу йилги "Йилнинг энг яхши фан ўқитувчиси" кўрик-танловининг ўзига хос ижобий томони шу бўлдики, у чинакам ижод байрами, фикр ва тажриба алмашиш мактабига айланди. Иштирокчилар беллашиш билан бир қаторда, ҳамкасбларининг дарсларини кузатдилар, уларнинг маҳоратига холисона баҳо бердилар, шунингдек, ўзларининг ютуқ-камчиликларини англаб етишларига ҳам имкон бўлди. Улар ўз вилоятларига касбдош дўстлар орттириб, янги режалар ва кўтаринки руҳ билан қайтдилар.

Ўғилой МАВЛОНОВА.

¹ Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Т.: «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни, 2000. 29-б.

² Таълим тараққиёти. Т.: «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни, 1999 йил. 1-махсус сон. 6-б.

METODIKA

Ona tili darslarida kompyuterdan foydalanishning ayrim usullari

Bugungi kunda kompyuter ta'limning barcha sohalarida tobora o'ziga xos salmoqli o'rin egallamoqda. U orqali, ayniqsa, darsda tabaqalash-tirib ta'lim berish imkoniyati katta. Jumladan, o'quvchilarni eng faol (eng qobiliyatli), faol (qobiliyatli), sust (qoloq) toifalarga ajratib, har bir toifa o'quvchilar uchun komputerga alohida topshiriq kiritish mumkin. Kompyuterda o'quvchining savol-topshiriqlarga javob berish vaqti ham ko'rsatiladi. Vaqt savollarning og'ir-engilligiga qarab belgilanadi. Masalan, ona tili darslarida o'quvchilarning yozma nutqini o'stirish, fikrni turli usullarda bayon qila olishga o'rgatish maqsadida kompyuter orqali quyidagicha topshiriqlar berish mumkin:

1-topshiriq. Navro'z so'zi qatnashgan gaplar tuzing va ularni kompyuterga kiriting. (Topshiriqni bajarishga 5 daqiqa beriladi.)

Eng iqtidorli o'quvchi quyidagicha gaplar tuzishi mumkin:

Navro'zing muborak, O'zbekistonim! Navro'z - baxt elchisi. Har tuning qadr o'lubon, har kuning o'lsun Navro'z! (Navoiy) Ezgulik tim-soli, xush kelding, Navro'z! Navro'z - bahor darakchisi. Navro'z yangi kun, yangi iqbol! va hokazo.

2-topshiriq. "Suv" mavzusiga oid so'z birikmalari yozing. Chunonchi, 1-kompyuterdagi o'quvchiga suvning turlari (*qor suvi, zilol suv, ma'danli suv* kabi), 2-kompyuterdagi o'quvchiga suvning xususiyatlari (*obi hayot, yerning joni, ekinning qoni, elektr manbai* kabi), 3-kompyuterdagi o'quvchiga meva suvi nomlari (*anor suvi, uzum suvi, tarvuz suvi, behi suvi* kabi), 4-kompyuterdagi o'quvchiga esa *suv* so'zi qatnashgan iboralar topish (*og'zining suvi qochdi, sirkasi suv ko'tarmaydi, suvga tushsa quruq chiqadi*) kabi topshiriqlar beriladi.

3-topshiriq. Berilgan matndagi fikr va g'oyalarni saqlagan holda boshqa so'z-iboralar yordamida qayta hikoya qiling.

O'quvchilar mazkur muammoli topshiriqlarni bajarishda o'zlaricha fikr yuritadilar, tahlil qiladilar, munosabat bildiradilar. Bu jarayonda o'quvchining ish quroli olgan bilimlari, darslik hamda turli lug'atlardir.

Inson umrining har lahzasida uchraydigan rang uning ma'naviyatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki rang ruhiyatni har daqiqada ijobiy va salbiy ta'sirlantiradi. Shuni e'tiborga olib, kompyuterga ranglarning turini ajratish, ular nomini bilishga oid savollar ham kiritish mumkin. Bunda kompyuter xotirasidagi 50 ga yaqin rang nomlaridan foydalaniladi: *alvon, bargi karam, binafsha, bug'doy rang, ko'k, lojuvard, lola rang, malla, moviy, mosh rang, oq, pista mag'iz, pista tagi, pushti, sariq safsar, samo rang, sur, feruza, o'choq kesak, qizil, qirmizi, qora, qora qizil, qoramag'iz, qoracha, qo'ng'ir, havo rang, anor dona, aqiq, bayzogul, barg rang, baqa to'ni, bika, burul, gulnor, gulobi, dani farang, jiyron, jigarrang, ziyнови, zar, zarchava, zarg'aldoq, kaptarbo'yin...*

Har bir o'quvchi belgilangan vaqt ichida yuqoridagi kabi rang nomlaridan bilganlarini kompyuterga kiritadi. Eng ko'p rang nomini yoza olgan o'quvchi g'olib sanaladi.

O'quvchilarning lug'at boyligini oshirishda tilimizga kirib kelgan yangi so'zlarni o'zlashtirish va ularning ma'nolari ustida ishlash ularga mazkur so'zlarni o'z nutqlarida to'g'ri va keng qo'llashni o'rganish imkonini beradi. Buning uchun neologizmlar sharhi quyidagi tarzda kompyuterga kiritiladi. Masalan:

Bank. Bu so'z aslida *stol* degan ma'noni bildiradi. Dastlabki banklar XIV asrda Italiyaning Venetsiya shahrida vujudga kelgan. Har bir hukmdor pul muomalasi uchun o'z tangalarini zarb etishga huquqli bo'lgan. Keyinchalik tangananing soflik darajasiga kafolat bera oladigan hamda boshqa davlat puliga almashtiradigan muassasalar tashkil etish zaruriyati tug'ilgan. Tangani almashtirish qadimgi Venetsiyadagi hashamatli sa-roylarning tosh stollarida olib borilgan. Shu tariqa pul sotib oluvchi muassasalarni *Banko* deb atay boshlashgan.

Biznes. Bu so'z tor ma'noda ishlatilib, ma'lum bir muddatga jalb qilingan mablag'larga nisbatan qo'llaniladi. Barcha rivojlangan mamlakatlarda hisob-kitob, joriy yil hisoblari ham depozit hisoblar qatoriga kiritiladi.

Depozit aslida lotincha so'z bo'lib, *saqlash uchun beriladigan buyum, narsa* ma'nosini anglatadi.

O'quvchi ko'rsatilgan neologizmlarni dastlab o'zi sharhlashga urinadi. So'ngra kompyuterga kiritilgan sharh bilan o'zinikini taqqoslaydi. O'qituvchi tomonidan zarur deb qayd qilingan o'rinlarni amaliy mashq daftariga yozib oladi.

Kompyuterda muammoli vaziyat yaratish imkoniyatlari ham kattadir. Bunday usullar xilma-xil bo'lib, ulardan yangi mavzuni tushuntirishda, mavzuni mustahkamlash va yakunlashda ham foydalanish mumkin.

Shuningdek, nutqqa oid misollarni tahlil qilish, tilning turli jihatlarini bo'yicha tushuncha hosil qilish, mavzularni bir-biriga taqqoslash, til sohalari bo'yicha qo'shimcha ma'lumotlar kiritish va olishda ham kompyuter o'quvchiga samarali yordam beradi.

Kompyuterda o'quvchilarni qiziqtiradigan rebus, krossvord tarzidagi o'yinlar tashkil etish, berilgan so'zlardagi harflar o'rnini almashtirish yo'li bilan boshqa so'zlar hosil qilish mumkin. Bunda barcha topshiriqlar o'quvchini so'z izlash va topgan so'zlarining eng maqbulini tanlab uni nutqda qo'llashga o'rgatish lozim.

Demak, kompyuterda yuqoridagi kabi topshiriqlarni bajarish o'quvchining so'z boyligini oshirish, mustaqil mushohada yuritish, so'z va uning ma'nolari haqidagi tasavvurlarini kengaytirish, xotirasini mustahkamlashga yordam beradi. Shuningdek, u o'quvchining o'zigagina xos bo'lgan xatolarini aniqlashga, dars davomida o'z-o'zini boshqaruviga imkoniyat yaratadi, bajargan topshirig'ining natijasi bilan shu onda tanishtirib boradi va sinfdoshlarining ishi samarasidan ham voqif etadi.

Mahbuba SOBIROVA,
NamDU dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi.

Adabiyot fanini o'qitishda internet tarmog'idan foydalanish

Bugungi kunda *internet* atamasi nutqimizdagi faol so'zlardandir. Chunki internet bu - axborotlar manbai, bu - kutubxona, bu - muzey, bu - arxiv, bu - ma'ruza va matnlar, bu - elektron pochta, bu - masofadan o'qish hamda o'qitish imkoniyati va hokazo.

Demak, internetdan turli maqsadlarda foydalanish mumkin. Uni maktabda ta'lim-tarbiya jarayonida ham qo'llash zamon talabiga aylandi. Internetdan foydalanishdan avval uning imkoniyatlari va resurslarini qanday maqsadlarda ishlatmoqchi ekanligimizni belgilab olishimiz kerak. Bu maqsadlar quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- tarmoqdagi axborotlardan dars o'tishda qo'shimcha material sifatida foydalanish;

- illyustratsiya materiallaridan ko'rgazmalilikda foydalanish;

- mavzuni mukammallashtirish uchun foydalanish.

Internetning afzalligi shundaki, undan zarur paytda eng yangi ma'lumotlarni olish mumkin bo'ladi. Shuningdek, internetdan kerakli va juda qiziqarli illyustratsiyalarni ham tanlab olish imkoniyati mavjud.

Bu esa internet tarmog'ining didaktik imkoniyatlari keng ekanligidan dalolat beradi.

Masalan, o'zbek adabiyoti darsida «Alisher Navoiy hayoti va ijodi» mavzusini o'tishda internetdan foydalanish imkoniyatlarini ko'rib chiqaylik. Buning uchun dastlab internetdagi *http://nafosat.freenet.uz/nazm.Navoiy/navoiy.shtml*. va *http://oqko.prik.5u.com/photo4.html*. veb-saytlaridan foydalanish mumkin. Ularda Alisher Navoiy haqida keng ma'lumotlar berilgan bo'lib, shoirning hayot yo'li va asarlarining yaratilish tarixi haqida so'z yuritiladi. Turli bo'limlardan iborat bo'lgan bu saytlarda alloma hayoti va ijodi haqida maktab darsligida berilmagan ko'plab ma'lumotlar bor.

Jumladan, sayt matnida Alisher Navoiy asarlari mazmuni va unda ifodalangan g'oyalar yoritilgan. Shuningdek, shoir ma'naviyatining o'ziga xos qirralari ochib berilgan. Masalan, Navoiy iste'dodli yoshlarni moddiy va ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlaganligi haqidagi ma'lumotlar o'quvchida beixtiyor qiziqish uyg'otadi.

http://www.samitc.uzsci.net/index.state.php?id43 saytida esa Samarqand shahrida 1991-yilda Alisher Navoiyning 550 yillik yubileyi munosabati bilan ochilgan muzey haqida so'z boradi. Undagi rangli illyustrativ materiallardan dars jarayonida ko'rgazmali qurol sifatida foydalanilsa bo'ladi.

Nafosat.freenet.uz/nazm/navoiy/angz.001.shtml. saytida Alisher Navoiyning darslik sahifalaridan joy olmagan she'rlari haqida so'z bo'rib, o'quvchiga uning g'azallari va ruboiylaridan iborat she'riy guldasta taqdim etilgan.

http://www.navoiy.ru/info/anavoiy.jap. saytida A.Navoiy hayoti va ijodi haqida ma'lumotlar berilgan. Uning 30 dan ortiq she'riy devonlari, «Xamsa» asari va undagi 5 dostonga alohida ta'rif berib o'tilgan.

http://vostlit.narod.ru/Tex19/rus8/Fashihi/lit.htm. Bu saytda A.Navoiy asarlari yuzasidan ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan adiblar katalogi berilgan.

http://manaviyat.freenet.uz/15.html. saytida A.Navoiy asarlarisiz inson ma'naviyati yuksalmasligi haqida so'z boradi. Shuningdek, uning hikmatli so'zlari ham berilgan.

http://www.literature.uz/russian/poetwriter.php?poet. Bu saytda A.Navoiyning asarlari hozirgi kunda sharqshunoslik instituti fondida saqlanayotganligi va o'rganilayotganligi haqida ma'lumot hamda ularning katalogi bor.

http://www.cultinfo.ru/fulltext/1/001/008/079/639.ht. Ushbu saytda A.Navoiy hayoti, ijodi va asarlari yuzasidan umumiy ma'lumotlar o'rin

olgan. Shoirning asarlari ustida ilmiy izlanishlar olib borayotgan olim va adiblar haqida ham ma'lumotlar berilgan.

XXI asr fan va texnika asridir. O'quvchilar kompyuter texnikasi bilan bemalol tillashayotgan bir paytda o'qituvchilarning bu imkoniyatlardan foydalanmasligi ularning salohiyatiga qaysidir ma'noda ta'sir ko'rsatadi.

O'qituvchi har bir darsining qo'shimcha materiallarga boy bo'lishi uchun ana shunday elektron adabiyotlarga ham murojaat etishi lozim. Buning uchun «Internet-kafe»lar va «Internet-klub»lar xizmatidan foydalanish mumkin. O'qituvchi yuqorida qayd etilgan veb-saytlar ro'yxati bilan ushbu joylarning xodimlariga murojaat etib, o'ziga kerakli ma'lumot va axborotlarni olish imkoniyatiga ega. Bu o'qituvchining samarali, zamonaviy axborotlarga boy material bilan dars o'tishiga ko'mak beradi.

Feruza NIGMATOVA,
Jizzax viloyati «Ta'lim markazi» metodisti.

«Qutadg'u bilig» dostonini FSMU texnologiyasi asosida o'rganish

Akademik litseylarda «Qutadg'u bilig» dostonini o'rganishda FSMU texnologiyasini qo'llash maqsadga muvofiqdir. Ushbu texnologiyani o'quvchilarning o'quv rejasi asosida biror mavzuni o'rganishga kirishish yoki mavzuni o'rganib bo'lgandan so'ng (o'quvchilarning badiiy asar haqidagi fikrlarini bilish maqsadida) qo'llash mumkin. Mazkur texnologiya o'quvchilarni o'z fikrini himoya qilish, erkin fikrlash, ta'lim jarayonida egallagan bilimlarni tahlil etish, bilimlarni qay darajada egallaganliklarini baholash hamda o'quvchilarni bahslashish madaniyatiga o'rgatish imkoniyatini beradi.

Bu texnologiyaga ko'ra o'qituvchi mashg'ulotni yakka tartibda yoki o'quvchilarni guruhlariga bo'lib olib boradi. Bunda u o'rganilgan mavzuni belgilab oladi va har bir guruhga FSMU texnologiyasining to'rt bosqichi yozilgan qog'ozlarni tarqatadi.

F - fikringizni bayon eting

S - fikringiz bayoniga sabab ko'rsating

M - ko'rsatilgan sababni isbotlovchi misol keltiring

U - fikringizni umumlashtiring

Ma'lumki, akademik litseylar uchun adabiyot fani o'quv dasturida «Qutadg'u bilig» asarini o'rganish uchun 2 soat vaqt ajratilgan.

O'quvchilarni bu mavzu bilan ilk bor 4- va 8-sinflarda tanishganliklari e'tiborga olinib, ularga «Qutadg'u bilig - pandnoma asar» degan topshiriq beriladi va FSMU texnologiyasi shartiga ko'ra ushbu topshiriqni 10 daqiqa vaqt ichida bajarish kerakligi aytiladi.

Guruhlar o'z fikrlarini qog'ozga tushiradilar. Guruh a'zolaridan vakil chiqib, har bir bosqich bo'yicha yozilgan ma'lumotni alohida-alohida o'qiydi. Jumladan, guruhlardan biri quyidagicha javob beradi:

F - *Yusuf xos Hojib «Qutadg'u bilig» dostonida odob-axloq masalalarini yoritishga katta ahamiyat bergan. O'zining hayotiy tajribalariga tayanagan holda yaxshi xislat va fazilatlarni ezgulik, salbiy xususiyatlarni esa yomonlik nomi bilan atagan. U kishilarni ezgu ishlar qilishga undagan.*

S - *Adib yaxshi tarbiyaning natijasi kishining xulqida, axloq-odobida, ulug'larga hurmatda yaqqol ko'rinadi, - deydi. Ulug'lik bilan mag'rurlanib ketish yaramaydi. Har bir kishi qanchalik ulug'likka erishsada, o'zini kamtar tutishi kerak. Chunki kamtarlik ezgu xislatlardan, deb ko'rsatadi.*

M - *Ulug'lar so'zin tut, ishin qil, bajar,*

Ulug' so'zin olgan tilakka yetar.

Yoki:

Seni siz deganlarni sen sizlagil,

Yana undan afzal javob so'zlagin.

U - *Adiblar o'g'itlari kishining qadr-qimmatini, obro' - e'tiborini tushiruvchi, el-yurt ishiga putur yetkazuvchi odatlardan tiyilishga, ko'ngilni boy qiluvchi xislatlarni o'zida shakllantirishga undaydi.¹*

Ikkinchi guruh vakili esa masalaga quyidagicha munosabat bildirdi:

F - *Adib o'z asarida har bir kishi himmati baland va muruvvatli bo'lishi kerakligini alohida ta'kidlaydi.*

S - *Zero, adolatli siyosat yuritish, davlat ravnaqi, el-yurtning gullab-yashnashi uchun himmat va muruvvat suv bilan havodek zarurligini ta'kidlaydi.*

M - *Yusuf xos Hojib hukmdorlarga himmat, muruvvat zarurligini aytadi. Muruvvati yo'q kishini o'lik - ikki dunyo manfaatlaridan bebahra deb biladi:*

Kishilikka himmat, muruvvat zarur,

Kishi qadri himmat, muruvvat bilan.

Yoki:

Kishi himmati bo'lmasa u o'lik,

U dunyo bu dunyo emas bahralik.²

U - *Yusuf xos Hojibning davlatni mustahkamlash, el-yurtning gul-lab-yashnashi uchun bergan maslahatlari, olijanob insoniy fazilatlariga ega bo'lish haqidagi o'git-nasihatlari asar odob-axloq majmuasidan ib-
orat ekanligini ko'rsatadi.*

O'qituvchi o'quvchilarning javoblarini tinglab, mashg'ulotga yakun yasaydi, aytilgan fikrlarga o'z munosabatini bildiradi, ularning fikrini to'ldiradi, izohlaydi. Demak, «Qutadg'u bilig dostoni - pandnoma asar!» degan xulosa qiladi.

Mashg'ulotni shu tarzda tashkil etish dars samaradorligini oshiradi, o'quvchilarni ma'naviyatimizning durdonasi bo'lmish «Qutadg'u bilig» dostonini o'rganishga bo'lgan qiziqishlarini yanada oshiradi.

**Barno ABDURAHMONOVA,
Qo'qon DPI katta o'qituvchisi.**

1 K.Karimov. Ilk badiiy doston. T., 1976, 110-111-b.

2 O'sha asar. 116-117-b.

Maktabda paronimlar ustida ishlashga doir ba'zi mulohazalar

Ma'lumki, paronim ham ob'ektiv, ham sub'ektiv hodisa hisoblanadi. Chunki shaklan o'zaro yaqin so'zlar tilda ob'ektiv ravishda mavjud. Ayni paytda ba'zi kishilar paronim so'zlarni birining o'rnida ikkinchisini almashtirib qo'llaydilar. Bu ularning savodxonligi, tilni bilish madaniyati pastligi, turli sohalardan bexabarligidan dalolatdir. Paronimlarni ham ijobiy, ham salbiy hodisa sifatida baholash mumkin. Ijobiyliги shundaki, bu so'zlar o'zbek tilining lug'at boyligini tashkil etadi va turli uslubiy maqsadlarda qo'llanadi. Salbiyлиги esa ularning so'z tanlash bilan bog'liq xilma-xil nuqsonlarni yuzaga keltirishi bilan belgilanadi. Bu hol paronimlarning tovushdosh, talaffuzdosh so'zlar bilan uzviy aloqadorligini ko'rsatadi.

Paronimlar anglatgan ma'nolar kontekstda hamma vaqt ham aniq farqlanmaydi. Bunga ularning grammatik jihatdan ma'lum umumiylikka egaligi yoki qo'llanish o'rni, ishlatilish sohasi hamda sintaktik vazifalaridagi mushtarakligi sababdir. So'zlarning paronim bo'lishi uchun ularning talaffuz jihatdangina yaqin bo'lishi kamlik qiladi. Chunonchi, omonimlar shaklan to'la tenglikni yuzaga keltirsa ham, nutqda paronimlar singari biri ikkinchisi bilan deyarli qorishtirilmaydi. Tovush-

dosh soʻzlar esa shaklan teng boʻlmasa ham, soʻz tanlash bilan bogʻliq uslubiy nuqsonlarni yuzaga keltiradi. Shuning uchun paronimlarni belgilashda soʻzlarning tovush jihatdan maʼlum bir umumiy xususiyatlarga ega boʻlishini ham nazarda tutish zarur.

Demak, paronimlarga **talaffuzi yaqin boʻlgan (ammo teng emas), maʼnosi aniq farqlanadigan soʻzlar** deb taʼrif berilar ekan, ularning grammatik tabiati yoki qoʻllanish doirasi, ishlatilish sohasi va sintaktik vazifasi jihatdan maʼlum darajada oʻxshashligini qayd etish zarur. Xuddi mana shu xususiyatlarga ega boʻlgan soʻzlarning maʼnosini yaxshi bilmaslik ularni bir-biri bilan qorishtirishga sabab boʻladi. Bundan tashqari, omofonlarni va tovush tarkibi jihatdan yaqin boʻlgan boshqa tur soʻzlarni xato yozish, odatda, ularning maʼnosini bilmaslik, bir-biridan farqlay olmaslik tufayligina emas, balki koʻproq orfografik qoidalarni, orfoepik marom (norma)larni bilmaslik asosida ham roʻy beradi. Lekin paronimlarni qoʻllash bilan bogʻliq nuqsonlarning yuzaga kelishini faqat orfografiya bilan bogʻlab boʻlmaydi. Chunonchi, *transport, mucha, zamin* soʻzlari oʻrnida *tranport, muchal, zamir* soʻzlarini qoʻllash, asosan, ularning maʼnosini bilmaslik natijasidir. Paronimlar soʻz tanlash bilan bevosita bogʻliq boʻlib, oʻquvchi va talabalarning oʻxshash soʻzlarni oʻzlashtirishini qiyinlashtiradi. Masalan, oʻquvchilarning koʻpchiligi quyidagi soʻzlarni yozishda, tushunishda qiynaladilar: *kontinent-kontingent, reklama-reglament, dialektal-dialektik, ftor-xlor, lanset-pinset, kaliy-kalsiy, import-eksport, kafe-kofe, tahrir-tahlil, alfoz-alpoz*.

Paronimlarni qoʻllash bilan bogʻliq uslubiy nuqsonlar asosan uch holatda yuzaga keladi: 1) paronim soʻzlarning har ikkisi notanish yoki maʼnosi noaniq boʻlganda; 2) bittasi notanish yo kam tushunarli boʻlganda; 3) bir oʻzakli, maʼno jihatdan bir-biriga yaqin boʻlganda. Buni maktab oʻquvchilarining yozma ishlarida koʻp uchraydigan quyidagi tip xatolarda yaqqol koʻrish mumkin.

Shokir otaning qariyib butun umri ogʻir mehnat qilish bilan oʻtgan. Oʻqigan har bir sheʼrim qalbidagi orzu-havaslarim bilan tuygʻunlashayotgandek edi. Mirzakarimboy ogʻir mehnatdan qoʻllari qadah boʻlgan minglab kishilar hisobiga boylik orttirgan. Xijolat chekkanidan u oʻzi bilan oʻzi sarvar boʻlib qoladi. Ushbu gaplarda *qariyib, uygʻunlashmoq, qadoq*, dialektal hisoblangan *servar* soʻzlari notoʻgʻri ishlatilgan.

Umuman, paronimlarni qoʻllashdagi chalkashlik nutq mazmunining buzilishiga, oʻquvchi (tinglovchi)ning fikrni notoʻgʻri tushunishiga olib keluvchi, soʻz tanlash bilan bogʻliq uslubiy nuqson hamdir. Masalan:

Yana ravon egatlarda shtab bilan olgʻa borardi. Yaqinda ulugʻ oʻzbek

shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiyning hayoti va ijodiga bag'ishlangan abadiy kecha bo'lib o'tdi. Aravakash haligi a'zoyi buzuv kishilarning yovuz niyatlarini sezib qoldi.

Maktab o'quvchilari yozma ishlarda yo'l qo'yayotgan bu xatolarni bar-
taraf etish uchun quyidagi kabi ishlarni amalga oshirish lozim: a) avval
o'quvchilarga har bir notanish so'zning ma'nosini tushuntirish, bu so'zning
izohini lug'atdan topib, uning aytilishi va yozilishiga ahamiyat bergan
holda daftarga ko'chirib yozdirish; b) ayrim so'zlarga, atamalarga etimologik
izohlar berish (masalan, *omonim*-yunoncha *omo*-bir xil, *oputa*-ism
so'zlaridan olingan kabi); v) o'xshash so'zlar yordamida gap tuzdirish
yoki paronimlar berilgan gaplarni tahrir qilish kabi mashqlarni bajarish;
g) boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan tovushdosh so'zlardan iborat bo'lgan
jumalarni tez aytirish mashqlarini o'tkazish (masalan, *toshsiz moshmish*,
moshsiz toshmish kabi); d) leksik, orfografik yo'nalishdagi yozma ishlar
o'tkazib turish.

Paronimlarga oid quyidagi xil topshiriqlarni esa 5-sinf dan boshlab
tobora murakkablashtirgan holda barcha sinflarda berish mumkin:

1. Quyidagi so'z ma'nolarini tushuntiring va ular yordamida gap
tuzing: *ahd-jahd, matbuot-matlubot, tahlil-tahrir, azim-azm, idora-
iroda, tahlit-taqlid, tansiq-tanqis, tahsil-tahsin.*

2. Quyidagi o'zlashtirma so'zlarning farqini tushuntiring: *aliment-ele-
ment, artikl-artikul, diplomant-diplomat, adresat-adresant, omonim-amonim.*

3. Quyidagi so'zlarning o'zagini aniqlang va ma'nolarini izohlab bering:
*yonilg'i-yoqilg'i, ko'rsatma-ko'rgazma, undosh-undash, o'tqaz-o'tkiz,
berkitmoq-birkitmoq.*

Mazkur amaliy topshiriqlarni bajarish jarayonida paronim so'zlarning
leksik ma'nosi hamda ularning semantik xususiyatiga alohida e'tibor
berish bilan birga, so'z shakllari va turli qo'shimchalar imlosiga,
ularning yozuvdagi va talaffuzdagi farqlanishlariga o'quvchilar e'tiborini
jalb qilish lozim.

Demak, paronimlarni semantik, stilistik, fonetik va orfografik jihat-
dan o'rganish natijasida o'quvchilarning so'z boyligi ortadi, ular imlo
qoidalarini puxta egallab, so'z ma'nolarini farqlaydigan va so'zlarni
to'g'ri qo'llaydigan bo'ladi.

Irisali TOSHALIYEV,
O'zMU dotsenti,
Yulduz MAHAMYEDOVA,
Yangiyo'l tumani 10-maktab o'qituvchisi.

NUQTAI NAZAR

Ёзма ишлардаги хатоларни аниқлаш ва уларнинг таснифи ҳақида

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»даги ёш авлодни ҳар томонлама етук ва баркамол қилиб тарбиялаб ўқитиш вазифаси, айниқса, она тили ва адабиёт ўқитувчилари зиммасига катта масъулият юклайди. Шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, ёшларда юксак дид ва маданиятни шакллантириш учун, энг аввало, уларнинг оғзаки ва ёзма саводхонлик даражасини ошириш лозим.

Ўқувчи ёки талаба ўзининг ёзма нутқидаги хатосини, яъни ўқитувчи томонидан тузатилган хатонинг сабаб ва моҳиятини англасагина, уни такрорламасликка интилади.

Ҳозирга қадар ёзма ишларни текширишда тил ва адабиёт ўқитувчилари уч хил хатони, яъни орфографик (имловий), пунктуацион ҳамда услубий (стилистик) хатоларни аниқлаб, баҳо меъёрини шу хатолар миқдорига қараб белгилар эдилар. Бундай тасниф кўпинча мавҳум бўлиб, ўқувчи ёки талабани тўлиқ қониқтира олмас, уларнинг норозилигига сабаб бўлар эди.

Дарҳақиқат, текшириб баҳоланган айрим ёзма ишларни кўздан кечирганда, икки-уч жойда такрорланган бир типдаги хатолар ўқитувчи томонидан битта эмас, ҳар бири алоҳида хато сифатида қайд этилганлиги маълум бўлди.

Шу боис ҳам ушбу мақолада ёзма ишлардаги хатолар қандай ва қайси имло қоидаларининг бузилиши натижасида юзага келаётганлиги, уларни қандай гуруҳлаш, жамлаш ҳамда миллий тилимиз ички имкониятларини ҳисобга олган ҳолда таснифлаш ҳақида фикр юритиб, бу борадаги таклифларимизни ифода этмоқчимиз.

Бизнингча, энг аввало, ёзма ишлардаги хатоларни аниқлаш ва ҳисоблашда уларнинг моҳиятини инобатга олиб типиклаштириш лозим. Бу хатолар миқдорини тўғри ҳисоблаш имконини беради, ўқувчи ёки талабанинг диққатини ёзма ишда қандай

камчиликларга йўл қўйганлигини кузатишга бевосита жалб қилади. Шунинг учун ҳам ёзма ишларни текшириш ва уларни баҳолашда имловий, пунктуацион ва услубий хатолар деб уч гуруҳга бўлиб келинаётган анъанавий усулдан бир оз чекиниб, масаланинг моҳиятига янада чуқурроқ ёндашган ҳолда қуйидагича тасниф этиши мумкин: 1) фонографик; 2) луғавий-морфологик; 3) пунктуацион; 4) услубий хатолар.

1. *Фонографик хатолар*. Бу турдаги хатолар тилдаги фонетик ва график қонун-қоидаларнинг бузилиши, яъни ҳарф шаклининг бузиб ёзилиши, нотўғри бўгин кўчириш оқибатидир. Уларнинг ҳар бири алоҳида хато саналади.

2. *Луғавий-морфологик хатолар*. Булар сўз ва грамматик шаклларнинг нотўғри ёзилиши билан юзага келган хатолар бўлиб, улар тўрт хил кўринишга эга. Яъни: содда сўз ўзак-негизларини, қўшма ва жуфт сўзларни, сўзшакллар (қўшимчалар)ни ҳамда ёрдамчи сўзларни ёзишдаги имловий хатолар.

Содда сўз ўзак-негизларининг ёзилишидаги хатолар, асосан, мазкур сўзнинг маъносини билмаслик ёки эътиборсизлик оқибатида вужудга келади. Бу ҳолатда мазкур сўзда нечта орфограмма хато ёзилган бўлса ҳам битта хато ҳисобланиши лозим.

Қўшма ва жуфт сўзлар имлосида ёзма ишнинг турли ўринларида бир қоидага бўйсунувчи қўшиб ёзиладиган, шунингдек, ажратиб ёки чизиқча билан ёзиладиган сўзлар хато ёзилган бўлса, улар нечталигидан қатъи назар, битта хато саналиши керак. Масалан, ажратиб ёзиш керак бўлган қўшма сўз ишнинг уч жойида қўшиб ёзилган бўлишига қарамай, битта хато саналади.

Сўзларга қўшилиб келувчи категориал ва нокатегориал шаклларнинг ёзилишидаги хато ва ёрдамчи сўзларнинг ёзилиши билан боғлиқ хатолар алоҳида-алоҳида ҳисобга олинади. Масалан, юкламаларнинг айрим турлари чизиқча билан, айримлари эса қўшиб ёзилади. Шу қоидалар билан боғлиқ икки хил хато фарқланади. Аммо чизиқча билан ёзиладиган бир неча юклама хато ёзилган бўлса-да, битта хато саналади. Чунки хат муаллифи чизиқча билан ёзиладиган юкламалар қоидасини ўзлаштирмаган ҳисобланади.

3. *Пунктуацион хатолар*ни аниқлаш ва жамлаш бир оз мураккабдир, чунки ҳар бир тиниш белгиси маълум бир грамматик ёки услубий қоидалар билан боғлиқдир. Масалан, вергул белгиси ундов, кириш сўзлари, ундалмалар, уюшиқ бўлақлар ҳамда

қўшма гап компонентларини ажратишда ишлатилади. Бундай ўринларда уни нотўғри ишлатиш ёки тушириб қолдириш алоҳида-алоҳида хато саналади. Аммо тиниш белгиларини ишлатишда бир қоидага бўйсунувчи хатолар, масалан, дарак гаплардан сўнг нуқта қўйиш қоидасига ўқувчи ўн гапнинг тўққиз ўрнида риоя қилмаган бўлса ҳам, битта хато ҳисобланади. Чунки у, юқорида қайд қилинганидек, битта қоидани амалда ўзлаштирмаган ҳисобланади.

4. Ёзма ишлардаги *услубий хатолар* мантиқий ва лексик-грамматик қоидаларни билмаслик оқибатида пайдо бўлади. Бундай хатолар қуйидаги ҳолатларда юзага келади: 1) *луғавий-услубий хатолар*, яъни сўз маъносини тушунмаслик, паронимларни фарқламаслик, синонимлардан фойдалана олмаслик; 2) *морфологик-услубий хатолар* - морфологик воситалардан нотўғри фойдаланиш; 3) *синтактик-услубий хатолар*, яъни сўз бирикмаларининг боғланиши, уюшиқ бўлақлар, сўз тартиби ва қўшма гап бўлақларини ноўрин ишлатиш. Яъни ёзма ишлардаги услубий хатолар уч гуруҳга бўлиниб, уч хил услубий хато чиқарилади.

Демак, ёзма матнлардаги барча хатоларни тўрт гуруҳга: фонографик, луғавий-морфологик, пунктуацион ва услубий хатоларга ажратиб, уларнинг моҳиятини тўлиқ англаб таснифлаш умумий хатолар сонини анча камайтиради, ўқувчи ёки талаба билими, саводхонлигини объектив баҳолашни кафолатлайди.

Эргаш ҚИЛИЧЕВ,
БухДУ профессори,
Байрамали ҚИЛИЧЕВ,
БухДУ доценти.

Ўрин-жой билдирган перифразаларда мотивлашув

Ўзбек тилшунослигида перифразалар монографик тарзда ўрганилган бўлса-да, олимлар томонидан бу борада ечилиши лозим бўлган муаммолар талайгина. Шулардан бири мотивлашувдир. Мотивлашув ўзбек тилшунослигида алоҳида ўрганилмаган.

А.Ҳожиёвнинг “Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати”да *мотивлашув* ёки *мотивация* атамалари учрамайди. Аммо *мотивланувчи* сўз ва *мотивловчи* сўз атамалари луғатга киритилган ва қуйидагича изоҳланган: “Асосланувчи сўз. Ясовчи асосга эга бўлган, маъноси яшаш асоси ва ясовчи аффикс маънолари орқали ифодаланиб турадиган сўз. Масалан, *ишсиз*, *ишсизлик*, *ишчан*, *ишчанлик* сўзлари.

Асословчи сўз. Сўз ясалиш асоси бўлиб келган сўз. Масалан, *ишчи*, *ишла* сўзларидаги *иш* қисми”.¹

Изоҳлардан маълум бўлишича, ўзак ва ясовчи морфемалардан ташкил топган сўзлар ясама сўз бўлиб, уларнинг маъноси мотивлашган бўлади. Шу билан бирга, ясалма маъносига асословчи ва асосланувчи томонидан ишора қилиб турган жиҳат мотивлашув сифатида тушунилади. Бу ҳол тилшуносликда мавжуд сўзнинг лексема семантикаси билан шаклланиши мотивлашув ҳодисаси билан узвий боғлиқ эканлигини кўрсатади. Ясалма ва унинг семантик таркиби ёки ички шакли орқали англашилган маъно мотивлашувни англатади.

Ясама сўзларда мотивлашувни аниқлаш осон кечади. Лекин ўзак морфемада мотивлашув аниқланмай қолади: *ишла* сўзидаги *иш* ўзагининг мотивлашувини билиш мумкин эмас. Демак, тилда мотивлашган ва мотивлашмаган сўзлар мавжуд, лекин барча сўзларнинг ҳам мотивлашувини бирдек аниқлаб бўлмайди.

Мотивлашув метафора, метонимия, синекдоха, функциядошликда яққол кўзга ташланади. Бунда юзага келган кейинги маънолар бош маъно асосида мотивлашади.

Ушбу мақолада перифразаларда мотивлашув қандай кечиши ҳақида фикр юритамиз.

Маълумки, перифразалар қайта номлаш маҳсули ҳисобланади. Шу боис гоёвий жиҳатдан улар ҳаминша мотивлашган бўлади.

Ўзбек тилшунослигида перифразаларда мотивлашув масаласи алоҳида бир илмий изланишнинг мавзуси бўлмаган. Лекин мотивлашувга оид қайдлар учраб туради. Ҳ.Шамсиддинов *оқ олтин* перифразасининг мотивлашувига оид қуйидаги мулоҳазаларни келтиради: "... Перифразанинг юзага келишида хотира тасавури билан ҳаёл тасаввурининг иштироки кузатилади. Бу ҳолни *оқ олтин* перифразаси мисолида кўриб ўтайлик. Маълумки, *олтин* ижтимоий онгда ижобий баҳоланиб, бойлик рамзи ҳисобланади. *Пахта* эса республикаимиз иқтисодиётида етакчи ўрин тутаяди, халқимиз ҳаёти ва турмушида асосий бойликни юзага келтирувчи восита саналади. Олтин ҳақидаги тасаввуримиз билан пахта ҳақидаги тасаввуримизнинг қиёси, яъни улар орасида ҳар бирининг муайян белги-хусусиятларидаги ўхшашлик таъсирида перифразанинг *олтин* узви, фарқий белги-хусусиятлар асосида эса *оқ* узви шаклланган. Натижада нутқ предмети баҳолаш мақсади таъсирида экспрессивликни вужудга келтирувчи — *пахта* сўзининг функционал-семантик синоними — *оқ олтин* перифразаси яратилган".² Бу ўринда *оқ олтин* перифразасининг юзага келишини тушунтириш билан бирга, унинг мотивлашуви ҳам изоҳлаб берилган.

Биз шу усулдан фойдаланиб, ўрин-жой билдирган перифразалардан бир нечасининг мотивлашувини кўриб чиқамиз.

Ўрин-жой перифраза орқали қайта номланар экан, шу жойнинг муҳим бирор белгиси асос қилиб олинади. Перифразалар ўзбек тилининг ўзида ясалган ёки бошқа тилдан калькалаб олинган бўлади. Шунинг учун уларни ўз ва калькаланиш асосида ҳосил қилинган қатламга бўлиб шарҳлаймиз.

Калькалаш асосида ҳосил қилинган перифразалар:

1. **Кунчиқар мамлақати.** Бу перифраза замон ва макон муносабати асосида шаклланган. Вақт билан ўлчанса, қуёш бошқа ерларга нисбатан Японияда эрта чиқади, чунки Япония Шарқий ярим шарнинг шарқида жойлашган. Қуёшнинг эрта чиқиши мотивловчи белги ҳисобланади: *Ўтган йили шартномага биноан Кунчиқар мамлақатига икки минг тонна жаҳон андозаларига мос маҳсулот етказиб берилди ("Ўзбекистон овози")*.

2. **Минг орол мамлақати.** Қомусий маълумотларга кўра Индо-

незия мамлакатади тахминан ўн етти мингта орол мавжуд. Индонезия мамлакати ҳудудида минглаб орол ва оролчаларнинг мавжудлиги мазкур перифразанинг шаклланишига асос бўлган: *Ўзбекистон Президенти Ислом Каримовнинг 1992 йилнинг июнь ойида Минг орол мамлакатига ташириши ушбу ҳамкорликка асос солган эди (“Халқ сўзи”)*.

3. **Лолалар юрти.** Ушбу перифразанинг юзага келишига Голландиянинг халқ хўжалигида гулчиликнинг ривожланганлиги асос бўлган. Гулчилик бу юрт иқтисодиётида даромад келтирувчи соҳа саналади. Гулчилик тармоғида лола етиштириш етакчилик қилади. Голландиянинг Лолалар юрти номини олиши шу ҳодиса билан боғлиқ: *1794 йил кузида фарангистонлик жангчилар Лолалар юрти (Голландия)га бостириб киришди (“Туркистон”)*.

4. **Туманли Альбион** перифразасининг аниқланмиш қисми - *Альбион* Буюк Британиянинг кельтча қадимги номи ҳисобланади. *Туманли* аниқловчиси бу мамлакатнинг иқлим шароити таъсирида юзага келган: қиш ойларида ҳар ойнинг 7-10 кунда мамлакатни туман қоплаб ётади: *Тулки ови қадимда Туманли Альбион аҳолисининг энг қизиқарли машғулотларидан бири бўлган («Фан ва турмуш»)*.

Келтирилган перифразалар рус тилидан ўзбек тилига семантик калька асосида ҳосил қилинган. Улар мазмунан байналмилаллик хусусиятларига эга бўлса-да, шаклан миллий характерга эгадир.

Ўз қатламга оид перифразалар:

1. **Шарқ дарвозаси.** Бу перифраза нутқда Тошкент шаҳрига нисбатан ишлатилади. Собиқ Иттифоқ даврида ҳаво йўли орқали Шарқ мамлакатларига чиқиш Тошкент аэропортидан амалга оширилган. Ҳозирда ҳам газета саҳифаларида бу перифраза учраб туради.

2. **Ўзбекистон Мацестаси** перифразаси Фарғона туманидаги Чимён курортининг номини билдиради. Курорт минерал суви таркибида водород сульфид ва натрий хлорид асосий ўрин тутади. У таркиби жиҳатидан Кавказдаги Сочи-Мацеста минерал сувларига тенглашади. Шу боис бу перифраза Чимён курортининг машҳур Мацеста курортига қиёсан қайта номлаш асосида юзага келган: *Ўзбекистон Мацестасида олтингугуртли маъдан суви билан даволашдан ташқари, электроаппаратлари, шам ва*

озокирит, уқалаш, жисмоний тарбия йўли билан даволаш ҳам йўлга қўйилган (“Халқ сўзи”).

3. **Тошкентнинг ўпқаси.** Тошкент вилоятининг Бўстонлиқ тумани *Ўзбекистон Швейцарияси, Тошкентнинг ўпқаси* перифразаси билан улуғланади. Бу туман ўзининг такрорланмас табиати, тоза ҳавоси, ўсимликлар дунёси билан ажралиб туради. Бу ерда кўплаб соғломлаштириш муассасалари, болалар оромгоҳлари жойлашган. У йирик саноат шаҳри Тошкентни тоза ҳаво билан таъминлаб турадиган маскан сифатида тасаввур қилинади. Бу ҳол *Тошкентнинг ўпқаси* перифразасининг яратилишига асос бўлган: ***Ўзбекистон Швейцарияси, Тошкентнинг ўпқаси ва ҳоказо дея таърифланувчи Бўстонлиқ жаннатмакон жой, хизр назар қилган гўша!*** (“Халқ сўзи”)

Хуллас, ўзбек тилидаги ўрин-жой билдирувчи перифразалар экстралингвистик ва психоллингвистик омиллар таъсирида юзга келади. Бу перифразалар объектнинг муайян белгисини бошқа бир объектнинг белгисига қиёслаш орқали қайта номлаш асосида ҳосил бўлади. Бундай перифразалар, асосан, оммавий ахборот воситаларида кенг қўлланилади.

Дилшодхўжа АЙТБОЕВ,
ТВДПИ катта ўқитувчиси.

1 А. Ҳожиев. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. Т., 2002, 18-б.

2 Ҳ.Шамсидинов. Перифраза хусусида айрим мулоҳазалар// Ўзбек тили ва адабиёти, 1993. 4-сон. 34-б.

Окказионализмларнинг нутқий вазифаси

Маълумки, бадий нутқда яратилган окказионализмлар турли функционал хусусиятга эгадир. Мазкур мақолада ушбу хусусиятлар ҳақида фикр юритамиз. Булар қуйидагилардир:

1. **Окказионализмлар номинатив вазифани бажаради.** Ёзувчи ёки шоир окказионализмларни яратар экан, бирор предмет, ҳодиса ёки тушунчани жуда аниқ, рангдор ифодалашга ҳаракат қилади. Бунда доим қўлланиб, бирор предметни атаб келаётган сўзлар ўзгартирилмайди, балки бирор бир предмет ёки тушунчани жуда аниқ аташ учун ёки нутқ мақсадини тўла ифодалай олмайётган сўзнинг ўрнини тўлдириш учун қўлланади. Мисоллар:

Ҳар нечук, шоирман - сен билан жондош

Тўйингда тўйдошман, тирик елкадош (А.Орипов).

«Раҳмат» де, фазода йўлдошлар учун
Ойга иноқ бўлган **ойдошлар** учун (М.Шайхзода).

Бевиждон **жангбозлар** билмайдиларки,
Илонга чақтирмас боласин шунқор (М.Шайхзода).

Кўринадики, *тўйдош*, *ойдош*, *жангбоз* окказионализмлари ўзлари иштирок этаётган айни шу матнда аташ вазифасини ба- жармоқда. Матннинг бундай мазмун ифодалашида қўлланилган окказионализмларни бошқа сўзлар билан алмаштириб бўлмай- ди. Бошқа сўзлар мазкур окказионализмлар ифодалаётган маъ- ноларни тўлалигича акс эттиролмайди. Луғатда уларнинг маъ- носини берадиган, худди шу матнга мос келадиган сўз йўқ. «Биз мавжуд сўзни ўзгартирмаймиз, балки бизга керакли, аммо йўқ бўлган сўзнинг ўрнини тўлдирамиз. Агар тилнинг ҳар бир уяча- сини сўз билан тўлган йиғма касса сифатида тасаввур этсак, бундай ҳолларда (яъни окказионализм қўлланган ҳолатда -таъ- кид бизники. Т.О.) сўзловчи бўш уячани тўлдиришга хизмат қилади»¹. Бундай окказионализмларнинг фақат нутқда яра- тилиши “уларни нутқ номинацияси бирлиги”² деб аташга имкон беради.

Пахтазорда ойдин бир кеча

Юлдузлар-ла гўзалар улфат.

*Юлдузларни десанг **ойбачча***

Гўзаларнинг онаси меҳнат... (М.Шайхзода)

Кимнидир ахтарар, портлар бардоши:

«Ҳамон елкадами ўша шумруйлар?»

(Миртемир)

***Юлдузкентнинг** ажиб бир фазилати:*

Фазогар, фидокор, қўш юлдузли кўп

(Миртемир).

Юқоридаги келтирилган мисоллардаги окказионализмларнинг тилда синоними йўқ. Улар объектни бевосита атаб, мавжуд пред- мет, тушунчаларнинг ҳали очилмаган моҳият қирраларини кўрсатади. Шундай окказионализмлар ҳам борки, уларни тилда мавжуд атамаларнинг синоними дейиш мумкин:

*Омбор мудури Исоқул билан Зиёдуллани, **молишнос** Зиёдқулни ҳам оёғини ерга теккизмай топиб келтиришибди.*

(Салоҳиддин Солиев)

Етмадим ёр васлига, қалбига сан ет, шеърим,

*Бунда ул дўндуқчани санга **болишдош** қилади.*

(А.Обиджон)

Тўлқин уни Самандарларнинг уйида — ойбикаси Норжонни кувга узатишаётган тўйда кўрган эди.

(Э.Мадраҳимов)

У оқ халат кийиб дорушиифода

Афғон боласига қўярди малҳам (Э.Воҳидов).

Яхшиям жияним кутиб турган экан. Буни қарангки, уям футболгоҳга тушган экан (Н.Аминов).

Мисоллардаги *молшунос* - зоотехник, *болишдош* - ёстикдош, *ойбика* -опа, *дорушиифо* - амбулатория, *футболгоҳ* - стадион ўрнида ишлатилган. Кўринадики, ўзбекча сўзнинг адабий тилдаги варианты ўрнига диалектал шакли ишлатилган. «Бундай сўзлар тилнинг баҳоловчи воситаси эмас, балки, энг аввало, аниқ атамалар бўлгани учун ўзларича сўзловчининг ҳис-туйғуларини ифодаламайди. Аксинча, предметлик мазмунига субъектив муносабатни билдириш учун бундай сўзларни ё ҳис-туйғу ифодаладиган бошқа сўз билан боғлаш, ёки субъектив баҳо суффикси билан таъминлашга тўғри келади»³. Юқоридаги мисоллардаги окказионализмлар фақат аташ учун ишлатилган, лекин улар таркибидаги *-шунос*, *-дош* аффикслари, *-шифо*, *-гоҳ* унсурлари бу сўзлар ифодалаётган мазмунни бирон субъектив баҳо билан бойитади. Бу эса мазкур сўзларга окказионализмлик хусусиятини бағишлайди. Синоними бор окказионализмларга яна қуйидагиларни киритиш мумкин: *Ўзбекия* - Ўзбекистон, *шарбатфуруш* - лимонад сотувчи, *бовурдошлик* - жигарбандлик, *тиллачи* - пахтакор, *райкатта* - район раҳбари, *момиқжон* - пахта, *ўзбекзода* - ўзбек фарзанди, *сукутгоҳ* - қабристон, *чопилмалар* - чоп этилган материаллар, *балетқўрғон* - балет театри, *яйлоғи* - яйлови, *қўшиқнигор* - концерт, *сабоқдош* - курсдош, *ўзбакий* - ўзбекча, *овознигор* - магнитофон, *ётоқгоҳ* - ётоқхона, *хабаркаш* - хабарчи каби.

2. Окказионализмлар маълумот вазифасини бажаради. Бунда окказионализмлар тингловчи ёки ўқувчига қутилмаган янги хабар беради. Бу хабарнинг мазмуни воқеа-ҳодисалар, уларнинг белгилари, шахс фаолиятларини ифодалайди:

Бу биз ботир ... бу биз ҳар ишда оламгир (Ф.Фуллом).

Бири - боғ эгаси, ўзгаси - молчи (Миртемир).

Биз «Ранжком»миз, «Ранжком»миз,

Келажаги ганжкоммиз (А.Орипов).

*Йигит Мажнун эди, қиз Лайли эди,
Бу - офтобдил, у - офтобжамол* (Э.Воҳидов).

Мисоллардаги ҳар бир окказионализм ўзи англатаётган мазмун моҳияти ҳақида хабар беради. Кўринадики, уларнинг бирлари - *оламгиру молчи*, иккинчилари - «*Ранжком*»у *ганжком*, бошқалари — *офтобдил* ва *офтобжамол*. Ҳар бир хабар шахс тавсифининг тингловчига номаълум бўлган қирралари ҳақидадир. Бу окказионализмларнинг айримлари умумнутқ сўзларига ўхшаб ясалган: *Жаҳонгир - оламгир; чорвачи, ишчи - молчи, моҳидил - офтобдил, соҳибжамол - офтобжамол* каби. *Ранжком, ганжком* эса сўзларни қисқартириб сўз яшаш асосида яратилган.

Юқоридаги мисолларда окказионализмлар шахс фаолияти ҳақида хабар берса, қуйидагилар эса фаолиятнинг белгилари билан таништиради:

*Олис бир замондан чўнг элчи каби
Дарҳайрат боқади ... чор атроф экин* (Миртемир).

*Понгвош саҳро мулкида топармиди йўл ахир
Жайхунона курашга қодир келмаса дарё?!* (О.Матжон)

Яна шундай окказионализмлар борки, улар воқеа-ҳодиса ҳақида хабар беради:

*Бировлар шивир - шивир гапиришади,
столлар оша хатбозлик қилишади* (П.Қодиров).

*Январнинг чарсиллаб турган совуқ кунда артистлар устларидан
совуқ сув қуйишлари, ҳам ўзларини, ҳам томошабинларни ҳамда
театр кассасини шамоллатиб қўйишлари шубҳасиздир* (С.Аҳмад).

*Машинани терлатиб пахта кўрак терганлар,
Кўлларини тезлатиб, ҳосилларни узганлар
Хоразмлашсин ишида, аҳдни бажаришида* (М.Шайхзода).

Адабий асарлар тилида шахс ва воқеа-ҳодисаларнинг белгилари ҳақида хабар берадиган окказионализмлар ҳам учрайди:

*Туриб-туриб маймун бир кун бошин қашлади,
Ва маймуний режаларни туза бошлади* (А.Орипов).

*Бу яшинвор чинқириқли Туронда
... «Унутганнинг куйсин икки дунёси»* (Ҳ.Худойбердиева).

Мисоллар таҳлили шуни кўрсатадики, окказионализмлар ҳаётдаги ҳамма нарсани, тушунчани ҳам аташи, ҳам уларнинг фаолияти ва белгилари хусусида маълумот бериши мумкин.

«Окказионал сўзлар инсоннинг фақатгина интеллекти - фикрлаш қобилиятигагина эмас, балки унинг ҳиссиётига, воқеликни, дунёни эстетик жиҳатдан қабул қилишига боғлиқ ҳолда дунёга келади»⁴.

Одина ТҶХТАСИНОВА,
ҚДПИ ўқитувчиси.

1 Е.А.Земская. Как рождаются слова. М., 1963, с.63.

2 В.И.Болотов. Структура окказионализмов и их функции в тексте // Актуальные проблемы русского словообразования // Т., 1982, с.246.

3 Л.Л.Ким. Лексические средства послеоктябрьской сатиры Маяковского (к вопросу об оценочной функции слова). АКД, Т., 1956, с.14.

4 А.Г.Лыков. Окказиональное слово – как лексическая единица речи // «Филологические науки», 1971. №5. С.78.

Образли жараённи ифодаловчи феълларнинг маъно хусусиятлари

Образли жараённи ифода этувчи феъл лексемалар табиат ва жамият предмет-ҳодисалари, улар орасидаги муносабатлар ҳақида образли хабар бериши, эмоционал-экспрессив бўёғи таъсирчанлик даражасининг ортиқлиги билан хосланади.

Образли ҳолатни ифодаловчи тил бирликлари маъно таркибининг асосини, моҳиятини “ўраган” тасвирий-таъсирчанлик тилда ҳам, нутқда ҳам аниқ ифодаланиши билан муҳимдир. Ушбу феълларда таъсирчанлик билан бирга муайян дарак, хабарнинг ҳам англашилиши айни феъллар маъносига хос хусусиятдир.

Образли ҳолат феъллари таъсирчанликни, ҳис-туйғуни ифодалаши, инсон руҳиятида қандай “шаклдаги” таъсирчанликни ҳосил қилишига кўра турлича бўлиб, уларни қуйидагича тавсифлаш мумкин:

1. *Ёруф* мантиқий ифодали *бўзармоқ*, *ёришмоқ*, *ёруғлашмоқ*, *оқармоқ* каби ҳолат феъллари муайян предметнинг ҳолат белгисини образли ифодалайди. Бундай ҳолат белгиси инсон кўриш аъзосида акс этиши билан моддийлашади. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари предметнинг ёруғлик билан боғлиқ белгиси - унинг ёришган, ёруғлашган ҳолатдалигини ифода этиши билан мустақил саналади. Улар тузилишига кўра туб ва ясама бўлади. Ясама феъллар сифатга *-лаш*, *-ар* ясовчиларининг бирикишидан ҳосил бўлади.

Ёруғ фарқловчи семали ҳолат феълларига қуйидагиларни киритиш мумкин: *Бўзармоқ* - гира-шира ёришган ҳолатда бўлмоқ; *Тонг бўзарди* (Шухрат). *Дераза орқасидан саҳар бўзарибди* (Ҳ.Фуллом). *Кеча оқшом фалакда ой бўзариб ботганда...* (А.Орипов).

Ёришмоқ - 1. Сал ёруғ, оқарган ҳолатда бўлмоқ: *Бир зум баҳор каби ёришди олам* (А.Орипов). *Қуёш тиллари кўринмаса ҳам, шарқ осмони ёришиб...* (М.Исмоилий). 2. Кайфияти кўтарилган ҳолатда бўлмоқ: *Тундлиги йўқолиб, чехраси ёришди* (Тошкент оқшоми). *Бундан кўнгли бир оз юмшаб, чехраси ёришган Хисрав уни бағрига босиб ўпди* (М.Иброҳимов).

Ёруғлашмоқ - ёруғроқ, ёрқинроқ ҳолатда бўлмоқ: *Қуёш ҳозир бизнинг мана шу ўлкамиз осмонига келиб, тўхтаб тўлишиди, ёруғлашди* (Р.Файзий).

Оқармоқ - ёришган ҳолатда бўлмоқ: *Табиатнинг мрамар танли, гул сочли эрка қизи - тонг оқариб келади* (Уйғун). *Ёруғлашмоқ* сўзида белги даражаси, ёруғлик кучи *бўзармоқ* сўзига нисбатан ортиқ. *Ёришмоқ, оқармоқ* маъноларида эса бундай белги ундан ҳам ортиқроқ. *Бўзармоқ, оқармоқ* сўзлари эса сўзлашув нутқида кўп қўлланади.

II. *Паришон* ифодали *анграймоқ, мўлтаймоқ* каби фарқловчи семали ҳолат феъллари шахс, баъзан предметга хос ҳолат белгисини ифодалайди. Бундай ҳолат ҳам инсоннинг кўриш сезгиси билан боғланади. Қайд этилган ҳолат феъллари кенг маънодаги предметнинг муайян ташқи ҳолатини образли ифодалаши билан нисбатан мустақилдир. Ушбу ҳолат инсоннинг бирор таъсир натижасида *паришон, лоқайд, маъюс* каби шаклий ҳолатга ўтганлигини ифодалайди. *Паришон* маъносига эга туб ҳолат феъллари қуйидагилардир:

Анграймоқ - паришонхотир, ҳайрон ҳолатда бўлмоқ: *Туғмас хотин... Анграйди нигоҳ... Қадам тўнди... Эс-ҳуши гангиди* (Г.Нуруллаева).

Мўлтаймоқ - маъносиз ва иложсиз ҳолатда бўлмоқ: *Шу чоқ-қача мўлтайиб... ўтирган* Кумушбиби бир сесканди-да, қўшиқчи қизларга қаради (А.Қодирий). *У ...кимнидир ахтарди, лоп этиб кўзи бир чеккада мўлтайиб турган “митти”га тушиди* (Ҳ.Назир).

Анграймоқ сўзида белги даражаси нисбатан ортиқроқ бўлиб, у салбий бўёққа эга. *Мўлтаймоқ* маъносидан ижобийлик белгиси бор. Бу феъллар, асосан, жонли нутққа хос бўлиб, *анграймоқ* кўпроқ ишлатилади.

III. *Йўқолмоқ* ифодали *сўнмоқ*, *ўчмоқ* каби феъллар. *Йўқолмоқ* мантиқий ифодали ҳолат феъллари инсон руҳий ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтишини, муайян предметга нисбатан қизиқишининг, интилишининг бутунлай йўқолишини, бепарқ муносабатда бўлишини, баъзан эса инсонда унга нисбатан салбий муносабатнинг юзага келиши кабиларни ифодалайди. Айни феъллар шахс руҳий ҳолатини туб феъл сифатида англатади. *Йўқолмоқ* ифодаси гапда қуйидаги феъл маъноларининг фарқловчи семалари орқали намоён бўлади:

Сўнмоқ - таъсири тўхтаган ҳолатда бўлмоқ: *Захро холанинг юзидаги қувонч ўша заҳотиёқ сўнди* (У.Назаров). *Раиснинг тўсатдан ғазаби сўниб*, *эсанкирагандай жилмайди* (С.Анорбоев). *Дўстлар айтинг*, *сўнган дўстликни қайга олиб бориб кўмарлар* (А.Орипов).

Ўчмоқ - таъсири бутунлай тўхтаган (йўқолган) ҳолатда бўлмоқ: *Ўрта бўйли олифта кийинган йигитни кўришим билан юрагимдаги борлиқ*, *журъат ва қатъият худди сув пуркаган алангадек ўчди-қолди* (О.Ёқубов). *Унинг юзидаги аввалги қизиллик ҳижрон шони шафақидек ўчди-қолди* (Х.Фуллом). *Алимардоннинг кўзларидаги табассум бирдан ўчди* (Ў.Ҳошимов). *Ўчмоқ* сўзлашув нутқида, *сўнмоқ* эса бадийий услубга хос.

IV. *Тарқамоқ* ифодали *тўзмоқ* (*тўзимоқ*, *тўзғимоқ*) каби феъллар. Бундай фарқловчи семага эга жараён феъллари баъзан турли предметларнинг ҳолат белгисини ҳам ифодалайди. Улар туб феъллардан иборат бўлади.

Тўзмоқ сўзи асосан ҳаракат маъносини ифодалайди. Унинг *ҳаракат* семаси етакчи, муҳим хабар ташувчи саналади. Шунингдек, *тўзмоқ* феъли ҳолат маъносида ҳам келади. Ҳолат маъноси нутқда - уни ўраган қуршов бирликлари таъсирида ҳосил бўлади. Тўғрироғи, *тўзмоқ* сўзида ҳаракат маъноси муайян гапда вақтинча “яширинади”, юзага чиқишга тайёр имкониятига ўтади. *Тўзмоқ* сўзи баъзан *тўзимоқ*, *тўзғимоқ* каби шаклларда ҳам намоён бўлади. Синонимик муносабатдаги бу бирликлар семантик умумийликка эга бўлиб, қўшимча маъно нозиклиги, таъсирчанлик даражаси, қўлланиши кабиларга кўра ўзаро фарқланади.

Тўзмоқ - 1. Тарқалган ҳолатда бўлмоқ: *Эшик очилиб*, *хаёли патдай тўзиди* (А.Қаҳҳор). *Шегър анжумани тўзди* (С.Абдулла). 2. Эскирган, яроқсиз ҳолатда бўлмоқ: *Менга овқат беради*, *кийимим жуда тўзуса*, *кийим қилиб беради* (Ойбек).

Тўзимоқ - тўзмоқ (давомли ифода бермоқ): Йўлдошбой уч-тўрт ҳафтадан бери ички кийимини ечмаган, кўйлаги тердан қотиб кетган, тўни билан этиги тўзиб қолган эди (Х.Нуъмон, Ё.Шо-раҳмедов).

Тўзғимоқ - (такрор ва давомли ифода бермоқ): Тўтиқиз бир неча кун ичида чўндай озиб, гулдай хусни тўзғиди (М.Исмоилий). Қиш-ёз оёғида оғир сағир калиш. Махси ҳам минг ямоқ, бошида кир, тўзғиган сала (Ойбек).

Хуллас, турлича ҳолатларнинг тил бирликларида - сўзларда образли ифодаланиши ўзига хосдир. Нутқда таъсирчанлик семали ҳолат феъллари туб ва ясама феъл шаклида қатнашади. Образли ҳолат феъллари маъно тузилишининг асосини тасвирий хабар ташкил қилади.

Равшанхўжа РАСУЛОВ,
Низомий номидаги ТДПУ профессори.

Стилистик формулаларга хосланган ўхшатишлар ҳақида

Фольклор анъаналарига хос бўлган поэтик воситалар тизи-мида ўхшатишлар ғоятда муҳим ҳалқани ташкил этади. Чунки улар образ яратишга кўмаклашиши билан бадийликни юзага келтирувчи, ижодкор мақсадини, ниятини тўлароқ ифода этувчи восита сифатида, эмоционалликни рўёбга чиқарувчи бадий усул сифатида иштирок этади.

Достонлар тилида, хусусан, стилистик формулалари (СФ) қурилмалар таркибида ўхшатишларнинг қўлланилишида ўзига хосликлар мавжуд бўлиб, улар ўхшатиш материалида ҳам, уни юзага келтирувчи грамматик воситаларда ҳам яққол намён бўлиб туради. Шу маънода сифат ва равиш ясовчи *-дай* ва унинг айрим вариантлари халқ оғзаки ижоди материалидан мустақкам ўрин эгаллаганки, буни СФларда ҳам кузатишимиз мумкин.

Х.Дониёров ўзбек тилида параллел шакл ҳисобланадиган *-дай / -дек* шакллари адабий тилда морфологик вариантларгина бўлиб қолмасдан, балки маълум даражада дифференциаллашган грамматик-стилистик синонимлар эканлигини ҳам таъкидлаган.¹ Бу дифференциаллашув СФлар матнида ҳам аён бўлиб туради. Биринчидан, ўхшатишнинг *-дек* варианты достонлар

тилида ниҳоятда кам қўлланилади. Биз таҳлил қилган 70 та СФда у бирор марта ҳам ишлатилган эмас. Ўхшатишли матнларнинг 47 тасида - *дай* иштирок этган. У СФлар таркибида фақат *гул* сўзида қўлланилган: *гулдай тарз* («Алпомиш»), *гулдай сиёқ* («Кунтуғмиш»), *гулдай баҳор* («Якка Аҳмад»), *гулдай юз* («Алпомиш»), *гулдай тана* («Кунтуғмиш») каби. СФли қурилма таркибида эса уларнинг қўлланиш кўлами бирмунча кенгайган. Масалан: *бул-булдай, ошдай, селдай, олқордай, одамдай, қирдай, йўлбарсдай, норастадай* («Якка Аҳмад»), *қордай* («Алпомиш»), *бўридай, индай, отдай* («Кунтуғмиш») ва ҳоказо.

Иккинчидан, ушбу грамматик воситанинг қўлланилишидаги диққатга лойиқ томон шундаки, унинг стилистик жиҳатдан фарқ қилиб турадиган ҳамда фақатгина қипчоқ шевалари учун хос бўлган - *дайин* варианты кўп учрайди. *Олмадайин сўлган гулдай тарзим бор, Муштинпарман сизга айтар арзим бор* («Алпомиш»).

Шу тарзда 70 та СФли қурилманинг 19 тасида -*дайин* ишлатилган бўлиб, қиёсланганда улар орасида муайян стилистик фарқлар мавжудлигини англаш қийин эмас: *Фам билан сарғайган гулдай тарзи бор, Қўтонида қўй-қўзининг изи бор, Фам билан сарғайди гулдайин дийдор, Эли-халқинг сендай шоҳга интизор* («Алпомиш») ва ҳоказо. Мисоллардаги тафовутлар шундан иборатки, -*дай* ёрдамида амалга оширилаётган ўхшатишда у экспрессивликни юзага келтирувчи стилистик восита эмас, балки грамматик унсур сифатида иштирок этган. Агар юқорида келтирганимиз *гул* сўзли бирикмаларда қандайдир образлилик мавжуд бўлса (бу албатта бор), уларни ўхшатиш объекти ва субъекти ўртасида вужудга келган образли-манتيқий алоқадорликдан ахтариш лозим. -*дайин* нинг қўлланилишида эса, бу вазифани ўхшатиш объекти ва субъекти ўртасидаги муносабат билан бирга, грамматик восита ҳам ўз зиммасига олган: *Фам билан сарғаяр гулдайин дийдор, Бул сенинг остингда кетди Бойчибор* («Алпомиш»).

Бунда айнан - *дай* га қўшилган -*ин* стилистик вазифани ўз зиммасига олади. Унинг келаси замон равишдошини ҳосил қиладиган -*а*, -*й* қўшимчаларидан кейин қўшилган ҳолатида ҳам стилистик оттенка мавжуд: *борай-борайин, келай-келайин, кетай-кетайин, ёзай-ёзайин* ва ҳоказо. *Борай, келай, кетай, ёзай* феълларида ҳаракатни амалга ошириш учун шунчаки истак маъноси англашилиб турса, *борайин, келайин, кетайин, ёзайин* феълларида -*ин* қўшимчаси туфайли бу истак-хоҳишнинг кучли, са-

мимий эканлиги ёки ялиниш оҳангининг мавжудлигини кўрсатувчи субъектив-стилистик маъно мавжуд.

Бу маънони СФлар матнидан олинган мисолларда ҳам кўриш мумкин: *Хазон бўлмай боғда гуллар сўлмайми, Олло сенинг ақлу хушинг олмайми* («Алпомиш»); *Ҳар ким ўз элига бекми, тўрами, ўзи ўлмай киши ёрин берами* («Алпомиш»), *Дардли қул дардимни кимга ёрайин, ҳасратимдан элдан эл ахтарайин* («Алпомиш»), *Дардмандман, дардимни ёриб турайин, дардим бордир, сенга арза берайин* («Алпомиш»).

Шу тарзда СФли қурилмалар таркибида *айтайин, қайтайин* («Алпомиш»), *йиғлайин, очилмайин, ўрайин* («Якка Аҳмад»), *чопмайин, тегайин* («Кунтуғмиш»), *билмайин, қилмайин, келайин* («Алпомиш») феъллари қўлланилган.

Худди ана шу фикрни СФларда ўхшатиш таркибига кирган *-ин* ҳақида бемалол айтиш мумкин. Фарқ шундаки, бу ерда у орқали шаклланаётган стилистик оттенка бироз бошқачароқ. Яъни дostonчи тилида сарғайиб бораётган юзнинг - дийдорнинг гулга қиёсланиши тасвир самарадорлигини бир баравар оширса, *-ин* туфайли бу самарадорлик икки баравар кучаяди. Куйловчидаги ачиниш, ҳамдардлик ҳиссини бериш ана шу қўшимча туфайли ўз бадиий маромига етади.

СФлар матнида юқорида кўрсатилган 19 ҳолатнинг 16 тасида у *гул* сўзига қўшилган ва *гулдайин дийдор* бирикмасини ҳосил қилган. Аммо 3 ҳолатда *гул* ўз ўрнини *олма* сўзига бўшатиб беради: *Олмадайин сўлган гулдай тарзим бор* («Алпомиш»). Тасвир жараёнида эпик қаҳрамон ҳолатидаги руҳий тушқунликни, унинг юзида ҳам акс этиб турган сўлгинликни бўрттириб кўрсатиш истаги биринчи ўринга чиқар экан, бу алмашиниш табиий бир ҳолдир.

Ўхшатиш кўрсаткичи *-дай* нинг қўлланилишида сўзлашув услубига, халқ оғзаки ижоди тасвир услубига хос бўлган нозик бир ҳолат кўзга ташланади. Бу ўзини ўзига ўхшатиш: *Қирғий ётар қияда, лочин ётар уяда, қорахондай валлакат, йўлга тушди ниёда* («Якка Аҳмад»). Аслида бу ерда ҳам ўхшатиш мавжуд. Валлакатлик хусусиятига кўра Қорахон бошқа киши билан қиёсланмоқда. Аммо жонли сўзлашув нутқида ўхшатишнинг ушбу варианты шу даражада мукамал ишланганки, муаллиф бир вақтнинг ўзида ҳам Қорахондаги валлакатлик хусусиятининг ортик эканлигини айта олган, ҳам фикрнинг бироз бўрттириброк, ошириброк ифода этилишига эришган («Алпомиш»).

Юқорида таъкидланганидек, дostonлар тилида, СФли қурилмалар таркибида ўхшатишни юзага келтирувчи воситалар орасида -дай / -дайин кўрсаткичигина фаол. Грамматик воситалардан -она ва -ларча қўшимчаларига қуйидаги мисолларни келтириш мумкин: *Қорахон... жамий элини йиғиб, хазиналарини очиб, қирқ кеча-қирқ кундуз **шоҳона** тўй қилиб бериб, ўзининг тахтига Кунтуғмиш тўрани чиқариб, ўзи бошидан муборакбод қилиб, подшо қилди* («Кунтуғмиш»). Ўхшатишнинг лексик воситаларига ҳам деярли мурожаат қилинган эмас. **Учқур каби қанотингдан қайрилиб, Юғрук эдинг, туёғингдан тойрилиб** («Алпомиш») парчасидаги каби воситасини самарали қўлланган деб айта олмаймиз.

Қипчоқлар тилида *ўхшамоқ* маъносини берадиган *менгзамоқ* феъли Алпомиш билан Қоражоннинг илк учрашувидаги айтишувида қўлланган: Қоражон: *"Билдим қўнғиротлик зотингни, малакдайин суратингни мен бировларга **менгзадим**".*

Алпомиш: *«Билсанг қўнғиротлик зотимни, малакдайин суратимни, қалмоқ, сен кимга **менгзадинг?**»* («Алпомиш»).

Сифатлим сўзи ҳам ўхшатиш воситаси бўлган: **Бойбачча сифатлим, қайдин бўласан?** («Алпомиш») *Менгзамоқ, сифатли* сўзлари СФли бирикмалар таркибида эмаслиги учун уларга алоҳида урғу бермасак ҳам уларнинг ХОИга хос бўлган ўхшатиш воситаси эканлигини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Шундай қилиб, СФлар таркибида ўхшатишлар образлар қиёсидаги анъанавийликни сақлаб турувчи муҳим лингвистик унсур сифатида намоён бўлади. Ўзбек тилидаги бу вазифани адо этувчи ўхшатиш воситалари арсеналидан фақат маълум қисмига СФлар учун хослангандир.

Шавкат МАҲМАДИЕВ,
СамДУ ўқитувчиси.

1 Х.Дониёров. Қипчоқ диалектларининг лексикаси. Т.: Фан, 1979. 108-б.

Сўзнинг ўзак вариантларида юз берадиган фонетик ўзгаришлар

Сўз вариантларида юз берадиган жарангсизланиш ёки жаранглиланиш ҳодисалари прогрессив ассимиляция ва регрессив ассимиляция йўсинда содир бўлади. Масалан, *хирилдоқ-хирил-*

лоқ, чирсилдоқ-чирсиллоқ, бўрсилдоқ-бўрсиллоқ, чақилдоқ-чақиллоқ, шақилдоқ-шақиллоқ, чимбат-чиммат каби сўзларнинг кўмакчи вариантларидаги жарангсизланиш ва жаранглиланиш ҳодисаси прогрессив ассимиляциядир. Мазкур сўзларнинг ўртасидаги бўғинда товуш ўзгариши содир бўлган: олдинги товуш кейинги товушни ўзига ўхшатган.

Регрессив ассимиляцияда сўз ўртасидаги товуш олдинги товушга таъсир қилиб, ўзига мослаштиради: *бадтар-баттар*, *бадтарин-баттар*, *бадтарин-баттарин*, *бирла-билла*, *луччак-лунчак*, *захкаш-заккаш*, *нечунки-нечикки*, *ширмойнон-ширманнон*, *тарновтаннов*, *тақирламоқ-тақилламоқ* каби.

Сўз вариантлари орасида диссимиляция, яъни икки бир хил ундош товуш бир сўзда келганда улардан бирининг ноўхшов товушга айланиб қолиши кўп учрайди. Улар ҳам прогрессив ва регрессив диссимиляцияга бўлинади: *анави-анови*, *қурушқоқ-қуришқоқ*, *пучуқ-пучиқ* ($y > u$), *учирим-учурум* ($u > y$) кабилар унлиларда, *сарғимтир-сарғимтил*, *чордевор-чордевол* ($y > u$), *гармсар-гармсел* ($l > p$), *бирорта-биронта* ($p > n$), *оммабоб-оммабон* ($b > n$), *шахт-шахт* ($sh > x$) кабилар ундошларда содир бўладиган прогрессив диссимиляциядир.

Бедана-бедона, *жавдар-жовдар*, *зувала-зувола* ($o > a$) *говрон-гаврон* ($a > o$), *жиҳат-жаҳат* ($u > a$) каби унли товушларда ҳамда *нўмай-мўмай* ($n > m$), *сичқон-чичқон* ($ch > c$) *аврбанд-абрбанд* ($v > b$) каби ундош товушларда юз берадиган фонетик ўзгаришлар регрессив диссимиляция ҳисобланади.

Бундан ташқари, икки ўхшаш унлидан иккитаси *аслаҳа-аслоҳо*, *алвасти-олвост* ($aa > oo$), уч ўхшаш унлидан биттаси *андаза-андоза*, *барабар-баробар* ($aaa > aoa$) каби ҳамда уч ундошдан биттаси *қақаноқ-қағаноқ* ($qkq > kfk$) каби фонетик ўзгаришлар ҳам учрайдики, уларни на прогрессив, на регрессив диссимиляциялар қаторига киритиб бўлади. Улар ҳам диссимиляция ҳодисасининг бир тури бўлиб, алоҳида тадқиқталабдир.

Сўз вариантларида метатеза ҳодисаси ҳам учрайди. Бунда ёнмаён келган ундошнинг ўрни алмашади: *тебратмоқ-тербатмоқ* ($b > p$), *ямламоқ-ялмамоқ* ($m > l$), *аҳвол-авҳол* ($x > v$), *турпоқ-турпоқ* ($n > p$), *тўғрамоқ-тўрғамоқ* ($f > p$) каби.

1930 йилларгача рус тилидан қабул қилинган сўзларнинг бошида икки ундош келса, олдидан бир унли, кўпинча *и*, у ортирилар эди: *стакан-истакан*, *списка-исписка*, *старшина-ис-*

таршина, скамейка-искамейка, справка-исправка, столба-устолба, стул-устул каби. Бу ҳодиса тилшуносликда **протеза** дейлиб, кўпинча бошқа тилдан қабул қилинган сўзларда учрайди.

Сўзнинг турли қисмида икки ундош қатор келиши туфайли уларнинг ўртасида *и* ва *у*, баъзи ҳолларда *а* унлиси орттирилади: *жонвор-жонивор, арза-ариза, қизғар-қизиғар, ваҳма-ваҳима, кулча-кулича, мурват-мурувват* каби. Икки ундош қатор келишидан бир *т* орттирилиши ҳам учрайди: *дасмая-дастмая, дасшў-дастшў, дасгоҳ-дастгоҳ* каби. Бундай фонетик ҳодисалар тилшуносликда **эпентеза** деб юритилади.

Сўз вариантлари доирасида сўз охирида келадиган икки ундошдан кейин *а* товуши қўшилишидан ҳосил бўладиган: *бланк-бланка, банк-банка, танк-танка, киоск-киоска, отпуск-отпуска* каби **эпитеза** ҳамда ўзак охиридаги товушнинг тушиб қолиши юзага келадиган: *машина-машин, контура-контур, пирамида-пирамид, газета-газет* каби **анакоба** ҳодисалари ҳам учрайди. Бундай ўзгаришлар рус тилидан кирган сўзларда кўп.

Мазкур сўзларнинг кўмакчи вариантлари бугунги кунда истеъмолдан чиққан бўлса-да, луғатларда қайд қилинган. Кейинги 20 йил ичида чоп этилган асарларда ҳам *белила, алифа, арка* каби сўзлар охириги *а* товуши туширилган ҳолда учрайди. Русча *олифа* сўзи ҳозиргача *алиф, олиф* шаклида юритилади.

Сўз охирида содир бўладиган кучсизланиш (жарангсизланиш): *қанд-қант, жилд-жилт, нобоб-нобон, нобуд-нобут, томоқ-томоғ* каби **редукция** ҳодисаси ҳамда икки сўз қўшилишидан бир унлининг тушиб қолиши: *кўра олди-кўролди, кела олади-келолади, ёза олади-ёзолади* каби **элизия** фонетик ҳодисалари ҳам мавжуд.

Сўз вариантларини юзага келтирувчи фонетик ўзгаришларнинг тури жуда кўпдир. Масалан: *балки-балким, жо-жой, бежо-бежой, барака-баракат, иттифоқо-иттифоқан* каби сўз охирига товуш қўшилиши билан; *золдир-волдир, сақич-чақич* каби ўзак бошидаги товуш ўзгаришидан ҳосил бўлган сўз вариантлари ҳам учрайди.

Ҳозир *балли* шаклида юритиладиган сўз *бали* шаклида бўлган. Шунинг учун изоҳли луғатда *бали* асосий сўз сифатида, *балли* эса унинг варианты қилиб берилган.

Бурама (мўйлов) - *буралма* (мўйлов) типидagi сўзлар сўз вариантларининг алоҳида турини ташкил қилади. Турли феъл нисбатларига - *ма* қўшиш билан бир маънодаги сифат ясашга

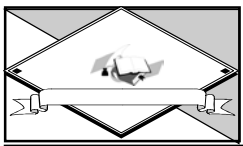
ҳам мисоллар кўп учрайди: *кеккайган-кеккайма, товламачи-товлама, учадиган-учирма*.

Ўзақдаги товуш ўзгариши миқдори ҳар хил бўлиши мумкин. Чунончи: *жирраки-жиззаки, чилдирма-чирманда* каби фақат ундошлар; *дарвиш-дарвеш, зувала-зувола* каби фақат унлилар; *биринчи-бирламчи, ёдаки-ёдака, арзимаган-арзимас* каби унли+ундош аралаш ўзгариши мумкин.

Ўзақларнинг вариантлашувида мураккаб фонетик ўзгаришлар ҳам юз беради. Масалан, *карта - қарта - харита* вариантларидан иккинчиси биринчисидан фақат бир товуш ўзгариши (к>қ) билан фарқ қилса, *харита* сўзи улардан иккита ва икки хил ўзгариш билан фарқ қилган, яъни *к* ёки *қ* ўрнида *х*, бундан ташқари *р* билан *т* ўртасида *и* унли товуши пайдо бўлган. Русча *карта* сўзининг *қарта* шаклида (ўйин номи ёки бир бўлак ер маъносида) ишлатилиши ўзбек тили заминида юз берган бўлса, *карта* ва *харита* сўзлари орасидаги фарқ бошқа тилларда эрон (ёки араб), рус ёки бошқа Фарбий Европа тилларида майдонга келган бўлиши мумкин. Бундай ҳодисаларни аниқлаш алоҳида этимологик кузатишни талаб қилади. *Қўмондон* ва *командир*, *қадам ташламоқ - одим ташламоқ, қадамламоқ - одимламоқ* сўзларининг ўзақлари *қадам* ва *одим* асосида бир сўзнинг вариантлари бўлганлиги сезилиб туради. Улардаги фарқ учта фонемада юз берган ўзгариш туфайли юзага келган: *одим* сўзида *қадим* сўзидаги биринчи ундош товуш тушиб қолган, биринчисида *а* унлиси *о* га айланган, иккинчисида эса *а* товуши ўрнини *и* унлиси эгаллаган. Бундай мураккаб фонетик ўзгаришларни фақат ўзбек тилидаги фаол фонетик қонуниятлар билан изоҳлаш қийин. Бундай ўзгариш, фикримизча, туркий тилларнинг ўзаро таъсири, биридан бошқасига сўз ўтиши натижасида юз берган бўлиши мумкин.

Рашид ШУКУРОВ,

**Қўқон Давлат педагогика институти доценти,
филология фанлари номзоди.**

QIYOSIY TILSHUNOSLIK

Ўзбек ва турк тилларида тўлдирувчининг тадқиқ этилиши масаласига доир

Ўзбек тилида тўлдирувчи воситасиз ҳамда воситали тўлдирувчи турларига ажратилади: ўзбек ва турк тилларидаги воситасиз тўлдирувчилар ҳаракат бевосита ўзига ўтган предметни кўрсатади (ҳаракатнинг бевосита объекти шу предметдир, ҳаракат шу объектни тўла равишда ўз таъсирига олади). Ҳар иккала тилда ҳам воситасиз тўлдирувчи тушум келишигидаги сўз билан ифодаланади. Тушум келишигининг ҳозирги замон ўзбек адабий тилидаги морфологик кўрсаткичи - *ни* аффиксидир. Мумтоз адабиётда бу келишик қўшимчасининг яна бир неча хил кўринишлари мавжуд: - *ти*, - *ты*, - *ди*, - *ды*, - *ми*, - *ши* каби.¹ Шу боис бадий асарлар тили янада табиий чиқишида ушбу қўшимчаларнинг маълум бир кўринишларидан фаол қўлланилади: *Сиз қизимди етти ёшида бағрингизга босдингиз* (О.Ё.). Тушум келишиги қўшимчасининг учинчи шахс эгалик аффиксидан кейин, кўпроқ шеърятда, биргина - *н* шаклида ишлатилиши кўп учрайди.

Турк тилшуносларининг тўлдирувчи хусусидаги фикрларини ўрганиш шуни кўрсатдики, ўзбек ва турк тилларида тўлдирувчи белгиларини ёритишда яқдиллик мавжуд. Фақат турк тилида феълдан англашилган ҳаракатнинг бевосита таъсири остидаги шахс ёки нарсани билдирган гап бўлагини воситасиз тўлдирувчи (*nesne*) деб аталади. Тўлдирувчининг белгилари ёки белгисиз қўлланилиши асосида унинг икки тури фарқланади: аниқ воситасиз тўлдирувчи ва ноаниқ воситасиз тўлдирувчи.² Тўлдирувчининг биринчи тури қўшимчали, иккинчиси эса қўшимчасиз тўлдирувчидир.

Ўзбек тилида ҳаракат-ҳолат, белги билан объект ўртасидаги турли грамматик-семантик муносабатларни ифодалайдиган гап бўлақларига воситали тўлдирувчи номи берилади. Воситали тўлдирувчи англатадиган маъно муносабати унинг материали, грамматик шакли ва тўлдирилмишнинг лексик хусусиятига боғ-

лиқдир. Бош, қаратқич, тушум келишигидан бошқа келишикдаги сўзлар орқали ёки кўмакчили сўзлар билан ифодаланган гап бўлаклари воситали тўлдирувчи ҳисобланади. Шунга кўра ўзбек тилида воситали тўлдирувчининг икки тури - келишикли ва кўмакчили воситали тўлдирувчи фарқланади.³ Воситали тўлдирувчи кўпинча феълга боғланиб келади, лекин бу гап бўлаги бошқа туркумдаги сўзларга ҳам эргашиб келиши мумкин. Воситали тўлдирувчи шу жиҳатдан воситасиз тўлдирувчидан ажралиб туради. Зеро, воситали тўлдирувчи доим феъл, феълнинг вазифадош шакллари билан ифодаланган гап бўлақларига боғланади: *Қочоққа шафқат йўқ, қўрқоққа - ҳурмат* (Мақол). *Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ* (Мақол).

Турк тилида воситали тўлдирувчига шаклан мувофиқ келувчи гап бўлаги кўпинча *dolayli tumlec* атамаси билан юритилади.

Ўзбек ва турк тилларида воситасиз тўлдирувчи қуйидаги кўринишларда бўлиши мумкин. Ўзбек тилида - *ни* тушум келишиги қўшимчасини олган сўзлар гапда воситасиз тўлдирувчи вазифасини бажаради. Турк тилида эса тушум келишиги қўшимчаси тўрт фонетик вариантга эга бўлиб, сингармонизм қонунига мувофиқ айна аффикслардан моси ишлатилади. Бу аффикслар ундош билан тутаган сўзларга қўшилади. Унли билан яқунланган сўзларга тушум келишиги аффикси бирикканда, негиз ва қўшимча ўртасида *у* ундоши орттирилади: *Neriman bu meseleyi aciklamak için benden on bes gün için istedi* (Н.Е.А.). *Наримон мендан бу масалага изоҳ бериш учун ўн беш кунга рухсат сўради.*

Маълумки, тушум келишиги ҳам, қаратқич келишиги сингари, белгили ва белгисиз шаклда қўлланилади ҳамда ҳар хил маъно ва стилистик оттенкаларга эга бўлади. Шунинг учун ўзбек тилида бадиий нутқда шоир ва ёзувчилар тушум келишигидаги сўзни турлича мазмуний ва стилистик талабларга кўра гоҳ белгили, гоҳ белгисиз шаклда қўллайдилар. Турк тилида ҳам воситасиз тўлдирувчи белгили ва белгисиз шаклда қўлланилиши мумкин. Тушум келишиги белгили қўлланганида, асосан, сўзловчи ва тингловчиларга илгаридан маълум бўлган нарса ҳақида гап боради. Тушум келишигидаги сўз белгисиз шаклда қўлланганда кўпинча умумий маънони билдиради. Бунда сўзловчи ва тингловчининг тасавури ва тушунчасида бўлган умумий предмет ва воқеа-ҳодиса ҳақида гап боради. Масалан: *Маржонной баҳона Момо билан Ветеран бир неча марта Маржонтовга бориб, қўйиб, қимиз*

ичиб келишди (О.Ё.). *Neriman bütün kadınlığı, sevgi ve mutluluğu temsil eden Neriman **dinlinme ve sessizlik** veriyor ve hep verecek* (Н.Е.А.). Наримон, бутун **аёлликни**, севги ва **бахт-саодатни** тамсил этган Наримон **сокинлик** ва **осуда ҳаёт** бахш этмоқда ҳамда ҳамшиша бахш этади.

Турк тилида ўзбек тилидагидан фарқли ўлароқ, стилистика талабига кўра ҳаракат номи билан ифодаланган воситасиз тўлдирувчиларнинг кўпроқ белгисиз тури қўлланади: *Artık hayatta, her seyde bir olduk demek istiyor* (Н.Е.А.). *Энди ҳаётда, ҳар нарсада бир бўлдик, демоқчи* (О.Ё.).

Таққосланаётган тиллардаги воситасиз тўлдирувчи қуйидаги сўз туркумлари билан ифодаланади:

- От билан: *Bısora momo **оёқларини** аранг судраб, меҳмонхонага ўтди* (О.Ё.). *Ben **bir caresini** bulur gelirim* (Н.Е.А.). *Мен бир **чорасини** топиб, ёнингга келаман.*

- Ҳаракат номи билан билан. Бунда ўзбек тилидаги - (и) ш, турк тилидаги *ış⁴*, - *me²* аффиксли ҳаракат номларининг воситасиз тўлдирувчи вазифасида фаол қўлланилиши кузатилади: *Marjonoй ҳам момосига **xat ёзишни** аллоқачон йиғиштириб қўйган* (О.Ё.). *Onun dinden **soz edisini** pek severim* (Н.Е.А.). *Унинг дин ҳақида **gapiriшини** жуда ёқтираман. Akrasında **gormemi** istiyordu* (Н.Е.А.). *Кўйлакни кийганида **кўришимни** истаётган эди.*

- Олмош билан: *Кувиб ўтганда тилини чиқариб **бизларни** мазах қилади* (О.Ё.). *Bir gun Handan **seni** tarif ettiydi, onu dusunuyorum* (Н.Е.А.). *Бир куни Хандон сени тағрифлаганди, ўша ҳақда ўйляпман.*

- Отлашган сифатлар билан: ***Kattalarни** хурмат қилиш кераклигини, gap қайтариш ноўрин эканлигини билардинг-ку* (С.А.). *Fakat sen bilirsin ya, ben **gencleri** sevmet* (Н.Е.А.). *Аммо сен биласан-ку, мен **ёшларни** ёқтирмайман.*

- Отлашган сон билан: *Эрталабдан бери **иккалангизни** кутавериб, чарчаб кетдим* (С.А.). *Karınızın sarmasıklar altında basınız acik, **birisini** beklıyordunuz* (Н.Е.А.). *Эшигингиз ёнидаги чирмовуқлар остида бош кийимсиз, **бировни** кутаётган эдингиз.*

- Отлашган сифатдошлар билан: ***Кўрган-кечирганларини** ҳикоя қилганида, кулдиравериб бир зал аёлнинг ичагини узди* (О.Ё.). ***Sevdiğimi** mi istiyorsunuz* (Н.Е.А.)? *Севишимни истамаяпсанми?*

Ўзбек ва турк тилларидаги содда воситали тўлдирувчилар сўзнинг синтетик шакли билан ифодаланади ҳамда қуйидаги шаклларга эга бўлади:

1. Таққосланаётган тиллардаги жўналиш келишиги кўрсаткичини олган, ҳаракат-ҳолатнинг таъсири бевосита йўналмаган предмет, шахс тушунчасини ташувчи сўзлар гапда воситали тўлдирувчи вазифасини бажаради. Ўзбек тилида жўналиш келишиги аффикси - *га* кўринишига эга: *Шу боис, ветеранга гул тутқазишни унга топширишди* (О.Ё.). Турк тилида жўналиш келишигининг икки фонетик варианты (- *a*, - *e*) мавжуд бўлиб, ундошлар билан тугаган сўзларга қўшилади: *Cemal Bey resmimi nisanlanacagim kiz Neriman'a bizzat gostermis ve fikrini sormus* (Н.Е.А.). *Жемалбей расмимни мен билан унаштириладиган қиз Наримоннинг шахсан ўзига кўрсатибди ва фикрини сўрабди*. Унли билан яқунланган сўзларга бирикканда негиз ва аффикс ўртасида у ундоши орттирилади: *Fakat ben hala biraz eskiye bagliyim* (Н.Е.А.). *Аmmo мен ҳали ҳам бироз эскича урф-одамларга амал қиламан*.

2. Ўзбек ва турк тилларида воситали тўлдирувчи ўрин-пайт келишиги шаклида бўлади. Ўзбек тилидан фарқли равишда, турк тилидаги ўрин-пайт келишигининг тўрт фонетик варианты (- *da*, - *de*, - *ta*, - *te*) мавжуд бўлиб, унлилар, ундошлар уйғунлашуви қоидасига кўра қўлланилади: *Ўзиям шундай оловки, мерганликдаям, улоқдаям, ўландаям бу элда унга етадигани йўқ* (О.Ё.). *Gozlerinde anlayan, katilan bir sefikat var ki bana onu hemen sevdirdi* (Н.Е.А.). *Кўзларида мени англаган, ҳамдард бўлган бир шафқат бор эдики, дарҳол уни севишимга сабаб бўлди*.

Турк тилидаги айрим сўзлар билан қўлланган ўрин-пайт келишиги кўрсаткичи ўзбек тилидаги - *ли* сифат ясовчиси билан синонимик муносабатга киришади: *Nazim isminde hapiste kendini olduren bir yegeni ve evlatligi varmis* (Н.Е.А.). *Нозим исми қамоқхонада ўз жонига қасд қилган бир жияни ва асранди фарзанди бор эди*.

Солиштирилаётган тилларда воситали тўлдирувчи чиқиш келишиги аффиксини олган бўлиши мумкин. Ўзбек тилидан фарқли ҳолда чиқиш келишиги ҳам тўрт фонетик вариантлидир (- *dan*, - *den*, -*tan*, - *ten*): *Маржонойни ўз фарзандларидан афзал кўриб, алқаб-ардоқлаб ўстирди* (О.Ё.). *O da benden cok tetmin gorusuyordu* (Н.Е.А.). *У ҳам мендан жуда хурсанддек кўринарди*.

Ўзбек ва турк тилларидаги воситали тўлдирувчилар қуйидаги сўз туркумлари билан ифодаланади:

- Ҳар икки тилда воситали тўлдирувчи от туркумига кирувчи сўзлар билан ифодаланади: *Хўп, ана, бу гапларнинг элик фоизи*

чин бўлганида ҳам, ҳар қалай бу жинқарча **синчалакда** кўп гап борга ўхшайди (Ж.). *Eyde, hapishane kosesinde olmus mucessel bir hirsizin oglu baskalarindan suphe etmek ulur mi* (R.N.G.)? Албатта, қамоқхона бурчагида бу дунёдан ўтган ўғрининг ўғли турганда **бошқалардан** шубҳаланиш ўринлими?

- Отлашган сифатлар воситали тўлдирувчи вазифасини бажариб келади: *Бизнинг орамизда ишончсизларга ўрин йўқ* (О.Ё.). *Sahile soz anlatmak deveye hedek anlatmaktan guctur* (Atasozu). **Аҳмоққа** ақл ўргатмоқ тошга дон сепган билан баробар (Мақол).

- Отлашган сонлар: **Иккитасига** қанча берай (С.А.). *Кас gundur ikinize de oyle aciyoum?* (R.N.G.). Неча кундан бери **иккалангизга** ачиниб кетяпман.

- Олмошлар билан: *Барибир мен сизга* муносиб бўла олмайман (О.Ё.). *Handan ta dunyayi gorebildigim zamandan beri duygulatama bile o kadar hakim olmus... ki, adeta bende onun bir resmi yasar* (Н.Е.А.). Хандон то дунёни кўра олганимдан бери ҳис-туйғуларимга шу қадар ҳоким бўлганки, **менда** деярли унинг иккинчи нусхаси яшаяпти.

- Ҳаракат номи билан: **Кўринишидан** оддийгина уй, панжаралариям, дераза пардалариям жойида (Ж.). *Biraz sonra beni yeteri kadar guzel bulmamis ki bakmaktan vaz gecti* (Н.Е.А.). Бироздан кейин мени етарлича гўзал эмас экан, деган хулосага келган бўлса керакки, **қарашдан** воз кечди. Ўзбек тилида ҳаракат номи - (и)ш, - моқ, - (у)в, - маслик аффикслари ёрдамида ҳосил қилинади. Турк тилида эса - *те²*, - *тек²*, - (у)*ис⁴* аффикслари ҳаракат номи ясовчилари ҳисобланади. Ўзбек тилида воситали тўлдирувчи асосан - (и)ш нисбатан камроқ - моқ шаклли ҳаракат номлари билан ифодаланади. Турк тилида эса воситали тўлдирувчи вазифасида кўпинча - *те*, *тек* аффиксли ҳаракат номлари қўлланилади: *Sana yaztama kendi izin verdi* (Н.Е.А.). **Сенга ёзишимга** ўзи рухсат берди. Ўзбек тилида ҳаракат номининг бўлишсиз шакли - маслик кўрсаткичи орқали ясалади. Турк тилида эса бўлишсизлик унсури барча ҳаракат номи ясовчиларидан аввал кўшилиб келиши мумкин: *Ne urayim, Handan'i beyenmeyisne katlanmali* (Н.Е.А)! **Нима қилай, Хандонни ёқтирмаслигинга** чидашга тўғри келади. **Анлашмасамизга** имкан yok (R.N.G.). **Келишмаслигимизнинг** имкони йўқ.

- Отлашган сифатдошлар билан: *Саховатпеша* қўшни ўз тилла тақинчоқларини сира иккиланмасдан бир-икки кунга бирон жойга тақиб келишга **сўраганларга** бериб юбораверди (Ж.). *Voylese*

Istanbul hayatından sikildigima inanmaya basladi (R.N.G.). Шундай қилиб, *Истамбул ҳаётидан зерикканимга ишона бошлади*. Турк тилидаги - (y) *acak* шаклли сифатдош ўзбек тилидаги - *a/й+ди-ган* қўшимчаси воситасида ясалувчи келаси замон сифатдошига мувофиқ келишига қарамай, айрим вазиятларда отлашиб, ҳаракат номига хос маънода ишлатилади: *Bu genc adam olecegine o saniye kanaat getirmisti* (R.N.G.). *Бу ёш одам ўлишига ўша сонияда ишончи комил бўлган эди*. Шунингдек, - (y) *acak* аффиксли сифатдошнинг жўналиш келишигини олган шакли ўзбек тилидаги - *гандан кўра* шаклли феълларга хос маъно - қийёлаш, солиштириш маъноларини англатади: *Adam olacagima sinek olsaydim da sunun yuzlerine, kollarina konu konuvereydim* (R.N.G.). *Одам бўлгандан кўра пашиша бўлсам эди, унинг юзларига, қўлларига қўнаверардим, қўнаверардим*.

Ўзбек ва турк тилларидаги феълдан англашилган иш-ҳаракатни амалга оширишда билвосита қатнашадиган предмет маъносини ташувчи гап бўлаклари кўмакчилар иштирокидаги сўзлар билан ифодаланади. Турк тилшунослигида кўмакчилар баъзан алоҳида ўзи, баъзан эса ўзи боғланган сўз билан биргаликда *кўмакчи тўлдирувчи* атамаси билан тадқиқ этилган. Аммо тўпланган фактик материалларга кўра кўмакчили бирикувлар кўмакчининг маъносига ва гапдаги ўрнига кўра воситали тўлдирувчи ёки ҳолнинг маъно турларидан бири вазифасини бажаради: *Мирзачўл тўғрисида чоп этилган мақолаларингизни ўқиганман* (О.Ё.). *Bilakis, bu bahis uzerine konusalim* (Н.Е.А.) *Аксинча, шу муаммо тўғрисида гаплашайлик*.

Солиштирилаётган тилларда *билан / ile (-le/ - la)* кўмакчилари ўзи боғланган сўз иштирокида феълдан англашилган иш-ҳаракатнинг бажарилишида билвосита иштирок этадиган предмет тушунчасини билдирганида гапда воситали тўлдирувчи бўлиб келади: *Олишмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан* (О.Ё.). *Evlениyorum, Server, hem de kiminle oldugunu bilsen* (Н.Е.А.). *Турмуш қуряпман, Сарвар, ҳам ким билан турмуш қураяпганлигимни билсанг эди. ile (-le/ - la) билан кўмакчилари ўзбек тилидаги муқобилдан фарқли ҳолда -да келишигига монанд маъно ва вазифада қўлланилиши мумкин: Gorunuste beni koketlike itham ettirecek hic bir sey yok* (R.N.G.). *Четдан қараганда, мени таннозликда айблашга мутлақо асос йўқ*.

Ўзбек ва турк тилларида *нисбатан karsi* кўмакчилари муйян

сўзлар иштирокида қўлланилиб, гапда воситали тўлдирувчи вази-
фасини бажаради. Турк тилида *нисбатан* сўзининг фонетик
муқобили йўқ. Аини маънода *karsi* сўзи қўлланилади: *Энди Олимга
нисбатан муносабат ўзгарган эди* (О.М.). *Fakat bende tubarek
buyukbalarimizin bu suzune karsi da bir itimatsizlik uyanmaya basladi*
(R.N.G.). *Аmmo менда табаррук ота-боболаримизнинг бу сўзига нис-
батан ишончсизлик туйғуси пайдо бўлди. Karsi* сўзи ўзбек тили-
даги *қарши* сўзи сингари маънода қўлланилиши ҳам мумкин:
Сенга қарши билдирилган фикрларнинг бари асосли (О.М.).
Homongolos'a karsi mucadelende maglup oldum (R.N.G.). *Хомонго-
лосга қарши курашда мағлуб бўлдим.*

Karsi сўзи пайт маъносини билдирувчи сўзлар иштирокида
келганда ўзи боғланган феълдан англашилган иш-ҳаракатнинг
бажарилиш вақтини билдиради ҳамда гапда пайт ҳоли вазифа-
сида келади. Бунда *karsi* кўмакчиси ўзбек тилидаги *яқин* сўзига
хос маъно билдиради: *Sabaha karsi sokaga ugramis, ototobille Buyuk
Dereye gitmis* (R.N.G.). *Тонгга яқин кўчага чиққан, машина билан
Буюкдарага кетган.*

Турк тилидаги *icin / учун* кўмакчиси ўзбек тилидаги *ҳақида*,
хусусида кўмакчиларига хос маъно ва вазифада ишлатилиб, гапда
воситали тўлдирувчи бўлиб келиши мумкин: *Sizin icin kadin
dusmani diyorlar* (R.N.G.). *Сиз ҳақингизда аёл душмани дейишади.*

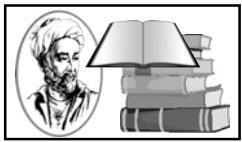
Хуллас, турк тилшуносларининг гапнинг иккинчи даражали
бўлаклари хусусидаги фикрларини ўрганиш ҳамда таҳлил этиш
шуни кўрсатдики, айнан воситасиз тўлдирувчини гап бўлаги си-
фатида фарқлаш, специфик белгиларини ёритишда яқдиллик
мавжуд. Турк тилшунослари воситасиз тўлдирувчи учун кўпинча
nesne, баъзан тўғри тўлдирувчи (*duz tumlec*) атамасини ҳам қўлла-
шади. Шунингдек, турк тилида воситали тўлдирувчи ўлароқ ўрга-
нилган синтактик ҳодиса ўрин ҳолини ҳам қамраб олади. Шу
сабабли, фикрни воситали тўлдирувчи шаклида ифодалашда ўзбек
тилидаги меъёрларга асосланиш мақсадга мувофиқдир.

Зилола ХУДОЙБЕРГАНОВА,
ТошДШИ доценти, филология фанлари номзоди.

1 Р.Қўнғуров. Ҳозирги ўзбек тилида тушум келишиги қўшимчасини олган сўзлар-
нинг айрим стилистик хусусиятлари // Ўзбек тили стилистикаси ва нутқ маданияти
масалалари. Сам (СамДУ), 1976, 39-6.

2 M.Ergin. Turk Dili Bilgisi. Istanbul: Bayrak, 1993. S. 377-382.

3 Ўзбек тили грамматикаси. II жилд. Т.: Фан, 1976. 143-6.

Адабиётда Амир Темур образини яратиш тамойиллари

Машхур бошқирд адиби Ахиёр Ҳакимовнинг «Карвон» номли тарихий романида Амир Темурнинг зафарли юришлари давридаги воқеалар ўзига хос услубда ҳикоя қилинади. Соҳибқирон образини тарихий ҳақиқатга мувофиқ объектив ёритиш йўлидан борган ёзувчи бу йўлда янгича эстетик тамойилларга амал қилади.

Асарнинг муайян ўринларида Амир Темур бирмунча қаттиққўл ва шафқатсиз шахс қиёфасида кўринса ҳам, аслида эзгу ишлар, инсоний фазилатлар эгаси сифатида намоён бўлади. Романда тасвирланишича, Амир Темур шахсига нисбатан асар қаҳрамонлари бўлган тарихчи олимлар ўртасида баҳс кетади: уларнинг бир қисми Амир Темурни қораласа, бошқалари ижобий шахс сифатида эътироф этишади. Асардаги баҳслар қуйидагича бошланади: *«Тошпўлат тарихга нисбатан билдирилаётган расмий муносабатларни рад этади. У, айниқса, совет олимлари томонидан Темур ва темурийлар фаолиятини баҳолашдаги бирёқламаликни кескин танқид қилади:*

- Ҳа, сиз ҳақсиз, Нурислон, Темур жуда қаттиққўл ҳукмдор эди. У душман ҳамлаларини шафқатсизларча қайтарган. Аммо, эътибор беринг-а, Чингизхон босқини оқибатида издан чиққан мамлакат хўжа-лиги, вайронага айланган шаҳар ва қишлоқлар айнан Темур сабъ-ҳаракати билан тикланди. Унинг замонида Мовароуннаҳр Шарқнинг юқори даражада маданиятли, энг буюк ва бой давлатига айланди. Бу далилдан қандай қилиб кўз юмиш мумкин!

Бунга жавобан Нурислон Темур юришларини мукамал баён қилган Ибн Арабшоҳ китобини эсга олади:

- Кўряписми, Тошпўлат, бу маълумотларни бизнинг тарихчиларимиз эмас, балки Темурнинг замондоши бeryпти. Масалан, асирга олинган султон Боязид Йилдирым ва унинг саркардаларининг қанчалар хўрлаганини қандай изоҳлаш мумкин? Қанчалар маккорлик! Мана, сиз Мовароуннаҳр қудрати ва равнақи ҳақида гапиряписиз. Бунга қандай эришилди? Қайси воситалар билан? Шафқатсизларча таланган бошқа мамлакатлар эвазига эмасми?

- *Азизим Нурислом, ёдингиздан чиқарманг. Тему́р фақат шафқатсиз босқинчи бўлган эмас. У ва унинг ворислари иқтисод ва маданият ривожини учун жон куйдиришган. Ҳушёр фикрлайдиган олимлар қадимдан Тему́р ва темурийлар замонини маърифатли ҳукмдорлар даври деб атаганлар».*¹

Кўриниб турибдики, романда Амир Темур ҳақида олимлар ўрта-сидаги баҳс-мунозара тасвири жонли лавҳаларда берилади. Соҳибқироннинг юришлари ҳақида гапирганда шунини унутмаслик лозимки, ўрта асрда деярли ҳеч бир ҳукмдор жангу жадалсиз салтанат бошқармаган. Тарихда ҳеч бир жанг талафотсиз, қурбонсиз ёхуд қирғинсиз тугамаган. Шунингдек, ҳеч бир халқ ўз ватанига четдан бостириб кирган фотиҳни қулоч ёзиб кутиб олмаган ёхуд унинг қилмишларини ўз соломасига эзгу фазилат деб қайд қилмаган.

Шу боис кўп ҳолларда Амир Темурнинг ҳарбий юришлари ҳам босқинчилик урушлари деб талқин қилинган. Шу асосда тарихий ва илмий асарлар яратилиб, айрим шахслар тарафидан Соҳибқирон шахсига нолайиқ иборалар ишлатилиб, бўҳтондан иборат китоблар битилган. Ҳолбуки, Амир Темур марказлашган давлат барпо этиш учун курашган эди.

Тўғри, Амир Темур олиб борган айрим жангу жадаллар натижасида минглаб бегуноҳ одамларнинг қони тўкилган. Аммо инсоният тарихида бўлиб ўтган урушлар сабаби, туб моҳиятини илмий асосда талқин қилинса, барча чигалликлар бирин-кетин ечила боради. Бинобарин, Соҳибқирон яшаган давр, тарихий шароит ўзига хослиги билан ажралиб турган. У даврда шундай вазият устувор эдики, ё сен душманингни мағлуб этиб, салтанатнинг қудратини оширасан ёки ганимларинг сени мажақлаб давлатингни босиб оладилар. Табиийки, Амир Темур ҳам ўз даври фарзанди, аниқроғи, ўша замон ҳукмдорларидан бири эди.

Ахиёр Ҳакимов «Карвон» романини ёзишда худди шундай ҳақиқатларга таянган. Асар Амир Темурнинг жанговар юришларига бағишланган бўлса ҳам, унда Соҳибқирон ҳеч бир эпизодда бевосита кўринмайди, фақат роман персонажлари томонидан турлича гавдалантирилади.

Роман тадқиқотчи олим Нурисломнинг 1934 йилда Самарқандга сургун қилиниш эпизоди билан бошланади. Тадқиқотчи олим сифатида Нурислом Амир Темур ва темурийлар ҳақида янги бир асар ёзишга киришади. Унинг романи марказида Темур босқини туфайли бошқирд йигити Олсинбой бошига туш-

ган саргузаштлар туради. Шу тариқа роман сюжетига дастлаб Нурислом ҳақидаги воқеалар кириб келади. Кейин эса асарга Олсинбой саргузаштларига оид тўлиқ бадиий тўқима киритилади, яъни воқеа ичида воқеа берилади: «*Нурислом учун муҳими мутолаа натижасида Темур фаолиятини бутун мураккабликлари билан тасаввур қилиш бўлди. Амирнинг номини дунёга машҳур қилдиган режаларию тақдирга тан беришга ўрганган одатларидан тортиб, шуҳрат парвозларигача, ҳарбий ғалабалар нашидасидан тортиб, қаттиққўллигигача энди унга аён*» (30-бет).

Нурисломга тегишли тафсилотлар воситасида муаллиф ўз эстетик тамойилларини ифодалаган. Олсинбой образи орқали эса темурийлар давридаги халқ ҳаёти, ижтимоий ва сиёсий муҳитни атрофлича ёритиб берган.

Ёзувчи тарихий далиллар билан бир қаторда темурийлар образи ва улар яшаган воқелик манзарасини ҳиссиётга, таъсирчанликка тўла бадиий тўқима ёрдамида гавдалантиришга ҳаркат қилади. Жумладан, у Амир Темур образини яратишда ўзига хос услубдан фойдаланади. Асарда Соҳибқироннинг Ҳожитархон шахрига кириб келишини қайсидир персонаж яхшиликка йўйса, иккинчи бир қаҳрамон Тўхтамишнинг улкан ҳарбий қувватидан умид қилишини айтади: - «*Ас-салотин зилоллоҳу фил - арз!* - деб бақирди бўғиқ товушда кекса дарвиш - Бу, бизнинг енгилмас хонимиз, Аллоҳнинг ердаги соясидир. Тўхтамишга ким бас кела олади? Унинг қўшинлари мисоли саҳродаги қум зарралари, осмондаги юлдузлар каби: сони ҳам, саноғи ҳам йўқ.

- *Жаҳаннамнинг бу элчисига қулоқ солманг!* - ундан баландроқ овозда бақирди иккинчиси. - *Амир Темур Кўрагон - Ислом шамишири. Кимда ким уни ёмонласа, дўзах ўтида ёнажасак. Улуғ жаҳонгирни хайрихоҳлик билан кутиб олинг! Йўқса...* (77-бет).

Мазкур парча бадиий тўқима маҳсули бўлса-да, Ҳожитархон шахрининг олиниши тўғрисидаги тарихий ҳақиқатга мос келади, чунки у тарихчи олим Т.Файзиевнинг «Темурийлар шажараси» номли китобидаги қуйидаги маълумотларга яқин туради: «*Амир Темур Тўхтамишхонни таъқиб этиш билан баробар, унинг моддий, маданий ва ҳарбий таянчларини йўқ қилишга ҳаракат қилди. Бинобарин, Олтин Ўрданинг қон томири бўлмиш Ҳожитархон (Астрахон)ни ўз аскарларига ўн кун давомида талатиб, сўнгра шаҳарга ўт қўйишни буюрган*».²

Романнинг яна бир жойида асар қаҳрамонлари томонидан Амир Темурга шундай баҳо бериб ўтилади:

«- *Хушингизни йиғиб олинг! Темур қачон шаштидан қайтган? Қаршилик қилсак, ҳаммамизни қўйдек сўйиб ташлайди. Шаҳарнинг кулини кўкка совуради. Дарвозаларни очиш, улуг амирга бош эгиш керак!..*

Шу пайт қути устида яна бир кимса пайдо бўлди. Бу одам томоғини қириб бақирмади. Қўлини кўтариб, жимлик бўлишини кутиб турди.

- Эҳ, одамлар, одамлар, - деди у алам билан бошини чайқар экан. - Амирни бекорга ҳақорат қиляпсиз. Уни қонхўр деб атаяпсиз. Булар бекорчи гаплар. У бургутчаларига меҳрибон бургутдек садоқатли, халқ ва мамлакатларни ўз паноҳига олади. Айтингчи, биз ўз хонларимиздан қачон яхшилик кўрганмиз? Ахир, бари қароқчи ва золимлар эмасми? Ислоннинг буюк жангчисига бош эгайлик! У Ҳожитархонни Мовароуннаҳр вилоятлари каби гуллашиб юборди - маърифат ва муқаддас дин ўчоғига айлантиради...» (85-бет).

Роман муаллифи Амир Темурни биронта ҳам воқеада бевоcита кўрсатмагани ҳолда, замондошлари ва авлодлари қалбида унга нисбатан сақланиб қолган эзгу туйғуларни, ёрқин таассуротларни, хурмат-эҳтиромни очиб беради.

Роман халқлар ўртасидаги дўстликни мустаҳкамлашга хизмат қилувчи маърифий-бадий асардир. Чунки бошқирд ёзувчиси ўзбек халқининг буюк саркардаси Амир Темур ва унинг авлодлари ҳамда туркий қабилаларнинг ўзаро бирликка интилиши ҳақида имкон қадар аниқ тарихий далилларни бадий тўқимага уйғунлаштириб бериш орқали таъсирчан асар яратишга муваффақ бўлган. Романнинг бу хусусиятини асар қаҳрамони Нурислом Бойтуриннинг халқлар ўртасидаги азалий алоқаларни тиклаш учун ҳар томонлама ёрдам беришга, қадимий карвон йўлларида қадам ташлаб боришга тайёр эканлиги тўғрисидаги сўзларидан ҳам кўриш мумкин.

Демак, бошқирд ёзувчиси Ахиёр Ҳақимовнинг «Карвон» романида илк бор Амир Темур ва темурийлар образини яратишнинг эстетик тамойиллари масаласи кун тартибига қўйилган. Унда Соҳибқирон ва темурийлар образини яратишнинг қуйидаги замонавий-ғоявий эстетик тамойиллари шаклланган:

- романда Амир Темур образини шўровий нуқтаи назардан нуқул қора бўёқда, яъни ўта ёвуз, билимсиз, шафқатсиз, золим қилиб кўрсатиш буткул хатолиги яққол исботланган;

- асарда Амир Темур образини акс эттиришда ўзига хос услуб қўлланилди, яъни Соҳибқирон ҳеч бир эпизод ва лавҳада тўғридан-тўғри кўринмайди, персонажларнинг у ҳақдаги сўзла-

ри, ўйлари, ҳис-туйғулари, таассуротлари орқали намоён бўлади. Мазкур персонажлар воситасида Амир Темурнинг кўплаб инсоний фазилатларга эгаллиги, яъни адолатпарварлиги, ислом динига содиқлиги, тadbиркорлиги, ақл-заковат билан иш юриштиши, авлодларининг маърифатли бўлиши ҳақида қайғуриши каби сифатлари жонли лавҳаларда ёритилган.

Гулбаҳор ЮСУПОВА,
ЎзМУ тадқиқотчиси.

1 А.Ҳакимов. Карвон // Жаҳон адабиёти, 2001. Февраль. 19-б. (Мисоллар шу манбадан олинган бўлиб, қавс ичида саҳифаси кўрсатилган).

2 Т.Файзиев. Темурийлар шажараси. Т.: Ёзувчи, 1995.

Завқий асарларида учрайдиган четдан кирган сўзлар

Завқий асарлари¹ лексикасини статистик усул билан ўрганиш ўз ва ўзлашган лексик қатлам кўламини аниқлашга ёрдам беради. Статистик кузатишларда бадиий матннинг жанр хусусиятлари ҳам ҳисобга олинади. Масалан, шоирнинг «Замона кимники?» ҳажвияси 7 банддан иборат бўлиб, ҳар банд 5 мисрадан ташкил топган. Ҳажвиянинг 1-банди 30 сўздан иборат:

Сен дема ушбу замонда обрў муллоники,

Қолди аълолар оёқ остида, сўз адноники.

Сар дарахти мевасин кўр: зоғ ила қарғоники,

Демангиз, аҳбоблар, гул булбули гўёники.

Давлати васли тиконда, ҳажри ул шайдоники.

Матндаги 30 сўздан 10 таси ўзбек тилининг ўз қатламига мансуб бўлиб, асли туркий сўзлардир: *қолди, оёқ, остида, сўз, кўр, ила, қарғо, демангиз, тикон*; 20 та сўз ўзлашган қатлам бўлиб, араб тилидан ўзлашган: *аъло, адно, аҳбоб, гўё, васли, ҳажри*; форс-тожик тилидан ўзлашган сўзлар 13 та: *замон, обрў, сар, дарахт, мева, зоғ, гул, булбул, давлат, шайдо*.

Завқий ҳажвиялари тилида ўзлашган сўзлар ўз қатламдан икки ҳисса кўп. Айрим асарларининг сарлавҳалари ҳам ўзлашган сўзлардан иборат. Шоир ҳажвиялари лексикасида рус тили орқали ўзлашган сўзлар ҳам кўп учрайди. «Вексель», «Ҳажви аҳли раста» ҳажвияларида Завқий русча сўзларни халқ жонли сўзлашув тили вариантда қўллаган. Масалан, «Ҳажви аҳли раста»да *банк - банка* сўзи:

Пул келмаса банкадан бойвачча;

- *ты слепой:*

*Гап таъсир айламайди сенга,
Аблаҳ, **ты слепой** эшакка.*

Известный - извесни:

***Извесни** вагончи тунд кўр Одил,
Ўлмай туриб ўхшайди кесакка.*

Слепой дурак:

*Кўр бўлмаса пул оқиб келурму,
Бу бадшакл, **слепой дуракка.***

Завқий русча сўзларга ўзбекча қўшимчалар қўшиб, янги сўзлар ясайди: *вагон+чи=вагончи.*

Русча сўзларга алоқа-муносабат қўшимчаларини қўшиб, янги сўз шакллари ҳосил қилади: *дурак+га=дуракка.*

Адабий анъанага кўра, туркий матнларга форсча-тожикча сарлавҳалар қўйиш одати Завқий ижодига хос хусусиятлардан ҳам биридир: «Ҳажви Аҳмадхўжа қози ба тариқи таърих», «Роҳзан Эргаш» шулар жумласидандир. Завқий асарларида чор Россияси амалдорларининг исмлари, лавозим номлари ҳам рус тилидан олиб қўлланган:

*Ҳоким **Мединский**, **приставлар**,*

Келди, жамоа ўлтурубдирлар.

(«Воқиаи қози сайлов» ҳажвиясидан)

Русча сўзларнинг бузилган фонетик ваиантлари қофия учун ҳам хизмат қилган:

первый - первой; раз - рас (марта):

*Мулла Эргаш дегани **первой рас** (раз),*

Бўлди «мухториятда» мири асас.

(«Роҳзан Эргаш» ҳажвиясидан)

Русча *галоши* сўзи XIX аср эски ўзбек тилига *калиш* вариантда ўзлашган:

*Бу оламда энг аъло **калишдур**,*

*Кияр одамга хўб зебо **равишдур**.*

(«Таърифи калиш» ҳажвиясидан)

Русча *треугольник* сўзи *тумор тамга* шаклида калька қилинган:

*Нишони ушбудур: **тумор тамга**,*

Треугольнигин маълум билишдур.

(«Таърифи калиш» ҳажвиясидан)

Русча сўзи ўрусча тарзида учрайди:

Ўрусча махтаса Завқий: хорошо,...

(«Таърифи калиш» ҳажвиясидан)

Араб тили орқали эски ўзбек тилига ўзлашган чет сўзлардан бири грекча *фонус* сўзидир:

Арзим сенга этишсун, эй катта зўр фонус,

Кел мунда, эмди еткур кулбамга нур, фонус.

(«Фонус» шеъридан)

Завқий асарлари ичида ғазаллар ҳам бўлиб, «Насиҳат» ғазали 8 байтдан иборат. Ғазалнинг матласи 15 сўздан иборат:

Жаҳонда кам сухан ким бўлди, асрори ниҳон бўлди,

Кимики сўзлади кўп, билки, расвойи жаҳон бўлди.

15 сўздан 8 таси асли туркий бўлиб, 7 таси ўзлашган сўзлар.

- арабча сўзлар: *асрори*;

- форсча-тожикча сўзлар: *жаҳон, кам, сухан, ниҳон, расвойи жаҳон.*

Завқийнинг «Саёҳатнома ва мактублар»ида ҳам чет тиллардан ўзлашган сўзлар учрайди: «Шоҳимардон» хотираси асари 10 банддан иборат бўлиб, ҳар бир банд 4 мисрадан ташкил топган. Биринчи бандда 15 та сўз қўлланган:

Бу равзага кимки келиб,

Бир кечаси меҳмон экан.

Умрида бир кўрган киши,

Ўлганда беармон экан.

15 сўзнинг 11 таси асли туркий бўлиб, 4 таси эса ўзлашган сўзлардир. Шулардан:

- арабча сўзлар 2 та: *равза, умр,*

- форсча-тожикча сўзлар 2 та: *меҳмон, армон.*

«Завқийнинг Фурқатга мактуби» 4 мисра бўлиб, 26 сўздан иборат.

Жонимга тоб солди сўзи фироқ, Фурқат,

Келким, хароб қилди бу иштиёқ, Фурқат.

Қосид етур наёмим, ҳар ерда топсанг они,

Завқийнинг тоқатини кўп қилма тоқ, Фурқат.

Бунда:

- асли туркий сўзлар 14 та;

- арабча сўзлар 7 та: *фироқ, Фурқат* (3 марта), *хароб, иштиёқ, қосид*;

- форсча - тожикча сўзлар 5 та: *жон, тоб, паём, Завқий, ҳар*.

Хулоса қилиб айтиш жоизки, Завқий асарлари лексикасини статистик метод билан ўрганиш ундаги ўзлашган сўзлар кўламининг ҳажмини белгилашда ёрдам беради, ўқувчиларни сўз маъноларини шарҳлашда луғатлар билан ишлашга ўргатади.

Исроил ПЎЛАТОВ,
филология фанлари номзоди.

1 Завқий. Танланган асарлар. Нашрга тайёрловчи Ҳ.Раззоқов. Т., 1958. Кейинги мисоллар ҳам шу манбадан олинган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур: афсона ва ривоятлар

XX аср бошларига келиб, улуғ аждодимиз Муҳаммад Бобурнинг ижодига, хусусан унинг шоҳ асари «Бобурнома»га бўлган қизиқиш янада кучайди, асарнинг асл нусхаларини излаш ишлари авж олди, чунки унинг бизгача етиб келган турли вариантларида талайгина тафовутлар мавжуд.

Тўғри, турли давр ва турли нашрдаги асар матнида баъзан манбаларда йўқ кўплаб парчалар ёки, аксинча, тушириб қолдирилган ўринлар бўлиши мумкин. Аммо муаммо шундаки, улар аслида матнда мавжуд бўлганми ёки кейинчалик қўшиб қўйилганми, шунани аниқлаш зарурияти туғилади. Қўшиб қўйилган ўринлар матндаги мантиқнинг бузилиши, баённинг кетма-кетлигига путур етказилиши оқибатида маълум бўлиб қолади. Тушириб қолдирилган қисмлар ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Матндаги бирор қисмни қўшиш ёки олиб ташлаш муайян мақсад асосида бўлиши табиий ва бунани аниқлаштириш матн тарихи ҳақидаги яхлит тасаввурнинг пайдо бўлишига олиб келади. Бунинг учун асл матн муаллифининг услубидан хабардор бўлиш катта роль ўйнайди.

Мутахассисларнинг эъгироф этишича, Ж. Лейден ва В. Эрскинлар томонидан амалга оширилган «Бобурнома»нинг дастлабки инглизча таржимаси (1826), гарчанд тўлиқ ва тўғри деб баҳоланган бўлса-да, юқорида тилга олинган камчиликлардан холи эмас. Жумладан, таржиманинг муайян даражада шарҳ тусини

олиб, матннинг ҳаддан зиёд кенгайиб кетганлиги, изоҳ ва иловаларнинг кўплиги (2500 дан зиёд), матнни тушунмай ўгирилган қисмларнинг мавжудлиги бунга сабаб бўлган. Яна бир шарқшунос А.С.Бевежининг таржимасида (1921) ўта илмийликка асосланиш оқибатида асарда зерикарли бир услуб юзага чиқиб, «Бобурнома» тилига хос жозиба барбод бўлган.¹ Бу таржима мутолааси анчагина оғир бўлиб, у «Бобурнома»ни илмий ўрганиш нуқтаи-назаридан амалга оширилганлиги сезилиб туради.

Шу боис, А.С.Бевеиж таржимасини илмий таржима деб айтиш ўринли. Таржимадаги муаллифнинг сўзбошиси асарнинг бирон-бир нашрида учрамайди.

Гап шундаки, «Бобурнома» ҳақида, унинг номланиши, таржималари ва қўлёзмалари тарихини, ҳаттоки асарнинг иловаларида ҳам *афсона* ва *ривоятлар* мавжудлигини ҳисобга олиш керак.

Ҳозирга қадар дунё кутубхоналарида «Бобурнома»нинг форсий тилда 70 га яқин қўлёзмаси мавжуд. Биргина Абдурахимхон ибн Байрамхон таржимасининг ўзидан 32 таси Британия музейидан жой олган. Турли хил қўлёзмаларнинг пайдо бўлиши, тарқалиши, унга қўшилган қўшимчалар, йўқолган қисмлар, воқеалардаги узилишларни тиклаш, уларнинг ўрнини тўлдиришда таржимонларга *афсона* ва *ривоятлар* қўл келган.

Бобурнинг воқеаларга бой ҳаётидаги ғурбат, фироқ, сарсон-саргардонлик кечинмалари, шунингдек, ватанига етолмай ғам-ҳасрат ва дард-аламларда ёнган пайтларидаги туйғулари, тожу тахт талашларидаги иштироки, сафар-саргузаштлари бу *афсона* ва *ривоятлар*нинг асосий мазмунини ташкил қилади.

Шу жиҳатдан қараганда «Бобур лақаби», «Ғазал ва қилич», «Афгон афсонаси», «Ҳумоюн Мирзони бетобликдан халос этиш учун подшо ҳазратларининг ўз ҳаётини бахшида этиши», «Шундай қовунлар Ҳиндистонда бўлсайди», «Худо хоҳласа ҳеч нарса бўлмайди», «Саккиз юлдуз бизга қарши», «Бобур - қаландар» каби афсоналар фикримизнинг далилидир.

Бир мисол. *Нақл қилишларича, Бобур подшо кунлардан бир куни ўз мулозимлари билан улкан дарё бўйлаб сайр қилиб юрарди. Подшодан норози бўлган бир гуруҳ кишилар унга суиқасд қилиш учун моҳир ханжарбоз ҳиндни ёллашади. Мазкур ҳинд узоқдан туриб ўз рақибига ханжар отишда шунчалик чапдаст экан-ки, отилган ханжар рақибининг томоғига беҳато санчилиб, уни тил тортмай ўлдирар экан. Ҳинд ханжарини енг ичига беркитиб, Бобур подшога секин-аста яқинлаша*

бошлабди. Шу пайт қирғоқда ўйнаб юрган норасида болалардан бири - олти ёшли ҳинд боласи ногаҳон дарёга тушиб кетади ва қудратли дарё мавжлари уни ўраб оқизиб кета бошлайди. Бу фожияли манзарани кўрган Бобур атрофидаги мулозимларига ҳеч нарса демай, дарҳол ўзини дарёга отиб, болани ҳалокатдан қутқариб қолади. Подшонинг бу жасорати, инсонпарварлиги, меҳр-шафқати ва олий фазилатини кўрган ханжарбоз ҳинд ҳангу манг бўлиб қолади. Бироздан сўнг, эс-хушини йиғиб олгач, подшо ҳузурига бориб, таъзим қилади, ханжарини унга узатиб: «Эй, олампаноҳ! Мана бу ханжарни қўлингга ол-да, менинг кўксимни пора-пора қилиб ташла. Чунки мен сенинг олдинг-да гуноҳқорман. Зеро, ширин жонингга қасд қилмоқчи эдим. Аммо сенинг бу болага бўлган меҳр-шафқатинг, мурувватинг, жасоратинг қарши-сида бошимни эгиб, таъзим қиламан ва сенга суиқасд қилишга мени оёқлантирган малъунларга лаънатлар ўқийман! Эй, олижаноб подшоҳим, олампаноҳим! Агар истасанг, ўла-ўлгунимча ҳузурингда қолиб, садоқат камарини белга боғлаб хизматингда бўлай, - дейди».²

Дарҳақиқат, Заҳририддин Муҳаммад Бобурнинг ҳаёт тарзи, характериға хос тарихий асарлар, ривоят ва нақлларда унинг адолатли, имонли ва оққўнгил инсон эканлиги тасвир этилади.

Қуйидаги бу воқеа ҳам юқоридаги ривоятга айнан ўхшаш: Бобур саёҳатларидан бирида Синд дарёсида чўкаётган болага кўзи тушади. Подшо бўлишига қарамай, дарҳол ўзини сувга отиб болани қутқаради. Буни кўрган боланинг отаси ўзини Бобур оёғи остига ташлайди, этакларидан ўпади. Маълум бўлишича, мағлуб бўлган ҳинд рожаларидан бири бу одамга катта бойлик эвазига Бобурни ўлдиришни топширган экан. Бобур эса унинг фарзандини ўлимдан сақлаб қолади.³ Бобурнинг инсонпарварлигига оид бундай ривоятлар манбаларда кўплаб учрайди. Уларда Бобур эътиқоди мустаҳкам, имони бут, шу билан бирга, ҳиммати баланд комил инсон сифатида тасвирланади.

«Бобур лақаби» афсонаси ўнлаб хорижий китоблардан ўрин олган. Жумладан, Фарғона водийсининг кўҳна шаҳарларидан бўлмиш Андижонда дунёга келиб, йўлбарслар орасида бўлганлиги туфайли «Бобур» лақабини олгани ҳақидаги ривоят америкалик олим Ҳ.Лэмбнинг «Бобур - йўлбарс» романида анча ҳақиқатга яқин қилиб қуйидагича тасвирланган.⁴

... *Форга кириб қарашса, бир бола иккита йўлбарсвачча билан ўмбалоқ-дўмбалоқ ўйнашаётган экан. Боласини таниб, шодланиб кетганидан Умаршайхнинг юраги ёрила ёзибди. Овчилар йўлбарс*

болалари билан Заҳириддин Муҳаммадни олиб саройга қайтишибди. Бу воқеа бир зумда шаҳарга тарқалибди: «Ҳазрати олийнинг ўғиллари йўлбарс билан олишиб, уни енгибди», деган хабарни етти ёшдан етмиш ёшгача эшитибди. Ҳамма ҳайратдан ёқасини ушлабди. Шундан кейин боланинг асл номи - Заҳириддин Муҳаммад ёнига Бобур, яъни йўлбарс лақабини қўшиб айтадиган бўлибдилар.

Афғонистон ва Покистоннинг Субаи сарҳад вилоятида яшовчи пуштунларнинг фольклор асарларида Бобур Мирзо номи алоҳида эҳтиром билан тилга олинади. Айниқса, Юсуфзайн қабила-си орасида «Бобур ва Биби Муборика» номли афсона қадимдан ҳикоя қилиб келинади. Мазкур ривоятда нақл қилинишича, ёз кунларининг бирида Бобур подшо дарвеш либосида Юсуфзайн қаби-ласи орасида тўсатдан пайдо бўлади. У тоғ ёнбағридан оқиб чиқа-ётган булоқдан кўзачада сув олаётган Биби Муборикага ногаҳон рўпара келиб қолади. «Дарвеш» билан гўзал қиз орасида оташин ва пок муҳаббат пайдо бўлади. Пуштун малагининг чиройига маҳлиё бўлган «дарвеш» эртаси кунни унинг ота-онасига совчи юборади. Шундан сўнг Бобур подшо билан Биби Мубориканинг тўйи бўлади. Кейинчалик Бобур подшо Биби Муборикани ўзи билан бирга Ҳиндис-тонга олиб кетади. Афғонистонлик тарихчи Ҳабибийнинг маъ-лумотига қараганда, Бобур подшо билан Биби Мубориканинг никоҳи 1516 йилда бўлган. Биби Муборика Юсуфзайн қавмидан шоҳ Мансур Бажаврийнинг қизи бўлган. Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома» асарида Биби Муборикага ном «Афғоний оғача» деб берилган. Биби Муборика Шер Шоҳ Сурий замонасида Бо-бурнинг хокини Кобулга келтириб дафн эттирган. Сўнгра у Ҳин-дистонда то шоҳ Акбар замонасигача яшаган. Биби Муборика-нинг Бобурдан фарзанди бўлмаган.

А.С.Бевериж хоним «Бобурнома»ни тўлдириш жараёнида 1921 йилда нашр қилинган таржиманинг⁵ «Илова» қисмида бу «Аф-ғон афсонаси»ни келтириб, йўқолган давр воқеаларини тиклашга ҳара-кат қилган. Бу афсоналарнинг кўплари ҳақиқатга яқин бўлиб, Бобур ҳаётидан олинган. А.С.Бевериж мазкур афсонани бундай якунлайди: «Биби Муборика дуо олган аёл эди. Уни Гулбаданбегим ҳам тез-тез йўқлаб турган. Бу аёл дунёдан бефарзанд ўтган. Умри давомида ҳақиқатни юзага чиқаришига интилган. Тарихнинг бизга шаҳодат беришича, у шоҳ Акбар ҳукмронлиги бошланган даврда олам-дан ўтган. Биби Мубориканинг акаси Мир Жамол ҳам Бобур, Ҳумоюн ва Акбарлар ҳукмронлиги даврида ҳақиқат учун курашиб яшаган».

1998 йилнинг май ойида Андижонда бўлиб ўтган Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 515 йиллигига бағишланган халқаро анжуманда сўзга чиққан афғонистонлик профессор Абдулҳаким Шаръий Жузжоний Биби Муборика ҳақида сўз очиб, Малик Шоҳ ва Юсуфзайннинг авлод-аждодларига оид тарихий манбаларга ойдинлик киритар экан, афғон афсонаси ривоят эмас, айни ҳақиқатдир, деб тасдиқлаган. Эҳтимол, янги манбалар топилиб, «Бобурнома»нинг йўқолган ёки қисқарган саҳифалари бу муаммони яна ҳам ойдинлаштиради.

«Бобурнома» матнидан тушиб қолган жойларни тўлдиришда унга ҳам назарий, ҳам амалий ёндашишда А.С.Беверижнинг хизмати катта бўлган, албатта.

Гарчанд «Бобурнома»нинг бир қатор инглизча, французча, немисча, испанча, туркча таржималари амалга оширилиб, уларнинг барчаси турли йўллар билан тўлдирилган, улардаги воқеалар ривожини боғлашга ҳаракат қилинган, иловалар, хариталар берилиб, «илмий таржима», «тўлиқ таржима» деб чоп қилинган бўлса-да, А.С.Беверижнинг таржимаси алоҳида аҳамиятга эга.

«Бобурнома»нинг муаллиф қаламига мансуб энг ишончли матнини яратиш ишлари илгари ҳам, бундан кейин ҳам янги нодир қўлёзма топилмалар ҳисобига амалга оширилиб борилиши табиий бир ҳолдир. Чунки бу ноёб асар матни қайта-қайта нашр қилингани сари, жаҳон кутубхоналарида сақланаётган Бобур ҳаёти ва ижодига оид янги топилмалар уни янгидан нашр этиш заруриятини туғдиради. Таржима ва матншунослик масаласи икки томонлама хусусиятга эга: бир томондан асл нусханинг матни устида ишлаш, унинг аниқ илмий-танқидий бутунлиги, ишончли вариантини яратиш, иккинчи томондан, таржималар матнини такомиллаштириш, уларни аслиятнинг ишончли матнига яқинлаштиришдир.

Дилдора ҲОШИМОВА,

Наманган Давлат университети аспиранти.

¹ М.Собиров. «Бобурнома» Виллер Текстон таржимасида. Ф.ф.н илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Т., 2000, 23-б.

² Т.Файзиев. З.М.Бобур ва унинг авлодлари. Т.: Ёзувчи, 1996. 26-27-б.

³ З.Машрабов. Замонини яхши ўтказди // «Ўзбекистон овози» газетаси, 2005 йил 12 февраль.

⁴ H.Lamb. Babur the Tiger. New York, 1961.

⁵ The Babur-nama in English (Memoires of Babur) by Zehired-din Muhammed Babur Padshah Chazi, translated from the original Turke text by A.S.Beveridge. London, 1921. Appendices. K. - An Afgan Legend. P. XXXVI-XLI.

Қалб куйчиси

Маълумки, ҳикоячилик жанри ёзувчидан катта маҳорат талаб қиладиган адабий жанрлардан биридир. Марк Твен, Жек Лондон, Мопассан, Н.В.Гоголь, А.П.Чехов, О.Генрилар жаҳон ҳикоячилиги усталари ҳисобланса, ўзбек адабиётида А.Қодирий, А.Қаҳҳор, Саид Аҳмад, Ўлмас Умарбеков, Суннатилла Анорбоев, Одил Ёқубов, Шукур Холмирзаев, Фарҳод Мусажон, Латиф Маҳмудов, Анвар Эшонов, Тоҳир Малик, Ҳожиакбар Шайхов, Хайриддин Султон каби ёзувчилар ҳикоянинг сара намуналарини яратганлар. Булар орасида Ўлмас Умарбеков ҳикоялари тилининг ширадорлиги, лиризмга бойлиги, қаҳрамонларининг қалб гўзаллиги билан ажралиб туради.

Ўлмас Умарбеков адабиётимизга ХХ асрнинг 50-йилларида худди тонг юлдузидек чарақлаб кириб келди. Адабиёт ва маънавият аталмиш кўркем бу боғни чақмоқдай ёритиб яшади. Бироқ бу боғдан у худди қиш қуёши каби анча эрта, бемаҳал кетди¹.

Ёш ёзувчи Ўлмас Умарбеков дастлаб «Бобоёнғоқ» номли ҳикоялар тўплами билан эл оғзига тушди. 1962 йилда у Ёзувчилар уюшмасига қабул қилинаётганида устоз Фафур Фулом унинг ижоди ҳақида қуйидагиларни айтган эди: «Ўлмас ҳар кунги оддий воқеалар асосида каттароқ, муҳимроқ гапни айтишга уринади, одамларимизнинг фазилатларини оддий, лекин жонли, такрорланмас лавҳаларда очиб беришга интилади». Сир эмаски, шўролар даврида адабий асарларни баҳолашда коммунистик мафкура талаби билан тасвирлаш, фақат ижобий қаҳрамонларни кўрсатиш керак эди. Ана шундай вазиятларда ҳам Ўлмас Умарбеков ўз ҳикоялари ва драмаларида инсонларнинг руҳий оламидаги инсонпарварлик, бағрикенглик, ҳалоллик, меҳнатсеварлик фазилатларини кўрсата билди.

Адиб ҳикояларининг мавзуси, унда қўйилган масалаларнинг ранг-баранглиги эътиборга лойиқ. Ёзувчининг бир туркум ҳикояларида ёшларнинг маънавий олами, ишқ-муҳаббат туйғулари ифодаланса, бошқа туркум ҳикояларида уруш ва унинг жароҳатларини тасвирлаш орқали инсон қалбини беғубор туйғулар билан ошно этиш кўзланади. Яна бир туркум ҳикояларида эса қардош халқлар тарихининг драматик манзаралари чизилади. Ўлмас Умарбековнинг хорижий мавзудаги ҳикояларида Болгария халқининг Тур-

кия истилочилари қўл остида яшаган машаққатли даври ва уларнинг миллий озодлик учун кураши манзаралари тасвирланади.²

Ёзувчи ўз асарларига кўпроқ мураккаб тақдирли инсонларни қаҳрамон қилиб олади. Масалан, «Юлдузлар»³ ҳикоясида ёмон хулқи, ўғрилиги учун қамалиб чиққан Назир полвоннинг яна жиноятга қўл уришига озгина қолгани, кўнгли тоза аёлнинг унга ҳурмат билан қараши уни жиноятдан тўхтатгани ҳақида ҳикоя қилади. Ўзини инсон сифатида ҳурмат қилиб турган одамга ўғри ҳам ёмонлик қилгиси келмас экан. Адиб ўғри ҳам номард эмаслигини акс эттирган. Аслида бу журъатли ғоя, бу фикрга баъзилар қўшилмаслиги мумкин.

Адибнинг «Хусн»⁴ деб аталган ҳикоясида эса машаққатли уруш давридаги икки дугона тақдири тасвирланади: бири софдил, лекин чиройли эмас, иккинчиси чиройли, лекин кўнгли қора, такаббур, ғаразғўй. Кўпинча чиройли қизлар агар яхши тарбия топмаган бўлса, ўзига бино қўйиб, дўстларини менсимайдилар. «Хусн» ҳикоясининг қаҳрамони Маҳфуза чиройли бўлгани учун раиснинг ўғлига турмушга чиқади. Тўйда у оёғи оқсоқ дўсти Маърифатни рақсга таклиф қилади. Маърифат уялиб, шу оёғим билан қандай тушаман, дегандай, рози бўлмайди. Шунда чиройли келин Маҳфуза:

- Сенга ким орзуманда эдики, оёғингга қарайди? - деб таъна қилади.

Маҳфузанинг эри урушга кетиб, дом-дараксиз йўқолади. Аёл чиройига ишониб, бошқасига турмушга чиқади. Энди хусн ҳам иш бермайди.

Дугонаси Маърифат эса яхши одамлар ҳурматини қозониб, раиса бўлади, элга бошчилик қилади.

Адибнинг «Соат», «Хайкал», «Ҳаёт қўшиғи», «Кўприк», «Маруся холанинг милтиғи» каби ҳикояларида уруш даврида оғир синовларни бошдан кечириб, чин инсонлигини йўқотмаган одамларнинг руҳий кечинмалари ҳикоя қилинади.

Қаҳратон қишда жангчилар кўп марта бир ариқнинг кўпригидан у ёқ-бу ёққа ўтадилар. Баҳор келиб, музлар эригач, кўринадик, бояги кўприк деб босиб ўтганлари музлаб қолган инсон танаси экан. Бу жангчи ўлганидан кейин ҳам ғалаба учун хизмат қилибди. Табиийки, жангчилар марҳум жангчини иззат-ҳурмат билан дафн этадилар. Инсоннинг бундай фожиали тақдири заминда ҳам киши руҳининг улуғворлиги бор.

Ўлмас Умарбековнинг ҳикоянавислик маҳорати ҳақида сўз борар экан, унинг ижодида яна бир масала — инсон ва табиат муаммоси ҳам катта ўрин эгаллашини таъкидлаш керак. Шуниси аҳамиятга моликки, адиб ҳали матбуотда экологик вазият ҳақида деярли гап-сўз бўлмаган, бу вазият ҳозиргидек оммавий тус олмаган даврдаёқ бу масалага алоҳида аҳамият берганлиги эътиборга лойиқ.⁵ Инсоннинг табиат билан алоқаси, табиатга муносабати, эътибори ҳам маънавиятнинг бир кўриниши эканлигини кўрсатади. Табиат адибнинг ижодига хос тасвир омилига айланган. Ёзувчи қандай мавзу, қандай жанр ва услубда асар ёзмасин, табиат тасвири, табиатга меҳр-шафқат инсонга ҳурмат туйғулари билан омухта бўлиб кетади. Ёзувчининг «Олтин япроқлар», «Бобоёнғоқ», «Баҳор», «Чарос», «Бўрибосар» каби ҳикоялари табиат гўзаллиги ҳақидаги фахрияни эслатади.

Адиб «Баҳор» ҳикоясида⁶ табиатга меҳрдан маҳрум овчининг бир кўнни қувлаб, отиб ўлдиришини тасвирлайди. Бу овчида баднафслик, очкўзлик, пасткашлик устун бўлгани учун у лозорни ҳам, кўнларни ҳам аямайди, бу беозор мавжудотларга ваҳшиёна муносабатда бўлади.

Хорижий халқларнинг миллий озодлик учун кураш мавзуси М.Горькийнинг «Италия ҳикоялари», Ойбекнинг «Нур қидириб», Асқад Мухторнинг «Дунё болалари» асарларида тасвирланган. Ўлмас Умарбеков булғор халқининг озодлик ҳақидаги кўшиқларидан, А.С.Пушкиннинг П.Мериме сюжетлари асосида ёзилган «Ғарбий славян кўшиқлари» асаридан илҳомланиб «Гайдук қизи» каби ҳикояларини ёзди.

«Ёзувчи қайси манбалардан озиқланишидан қатъи назар, унинг муҳим фазилати шундаки, аввало, хорижий мавзудаги ҳаёт воқеаларининг ўзи мазмундор, бой ва серқирра эканлиги, характерларнинг мардлик ва қаҳрамонлик руҳида эканлиги ижодкор муваффақиятини таъкидлашда муҳим ҳисобланади», - дейди Собир Мирвалиев.

Собир Мирвалиев «Ўлмас Умарбеков» номли китобида адибнинг «Севгим-севгилим», «Жўра қишлоқ», «Чўли ироқ», «Уруш фарзанди», «Ёз ёмири» қиссаларини таҳлил этган. Чиндан ҳам бу асарлар ўзбек бадиий насрининг энг яхши намуналари сифатида асрлар давомида маънавиятимизни бойитади, деб ишонамиз.

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек халқининг содиқ фарзанди Ўлмас Умарбековнинг ижоди бир уммон. Ўқитувчи унга чуқур-

роқ кириб боргани сари адибнинг асарлари бадий жиҳатдан нақадар жозибадор, фалсафий теран, маънавиятга бойлигига ишонч ҳосил қилади.

Насиба УМАРОВА,
Тошкент Давлат техника университети ўқитувчиси.

¹ С.Мирвалиев. Ўлмас Умарбеков. Т.: Шарқ, 2004. 3-6.

² Ўша асар.

³ Ў.Умарбеков. Сайланма 1- жилд. Т., 1984, 18-6.

⁴ Ўша асар.

⁵ С.Мирвалиев. Ўлмас Умарбеков. Т.: Шарқ, 2004.

⁶ Ў.Умарбеков. Сайланма. Т., 1984, 55-6.

Топишмоқларда қўлланилган зоонимли тасвирий воситалар ҳақида

Топишмоқлар - болалар адабиётининг бадий жанрларидан бири бўлиб, унда экспрессив-ҳиссийликни вужудга келтириш учун бир қатор тасвирий воситалар қўлланилади. Чунки бола билан бўлган мулоқот шакли ўта таъсирчан, ўзига хос жозибадор, қизиқарли бўлиши лозим.

Ушбу мақолада топишмоқлардаги зоонимли тасвирий воситалар ҳақида фикр юритамиз. Топишмоқларнинг аксарияти осон, болалар идрокига мос бўлгани учун уларда энг содда кўчим турларидан ўхшатиш кенг қўлланилади. Уларда қиёслаб топиладиган нарсалар яширинса-да, воситаси, объектнинг бирор қисми, ўхшаётган бўлаги топишмоқ калити ҳисобланади. Масалан: *Бели қилдай, иши филдай.*

Бу топишмоқ икки компонентли ўхшатиловчи *бел, иш*, ўхшовчи образ эса *қил* ва *фил* лексемаларидир. Чумолининг иши филнинг бақувватлиги, оғир юк таший олишига ўхшатиш, унинг нозиклиги эса қилга ўхшатиш. *Чумоли* сўзининг ўзи эллипсисга учраган, - *дай* аффикси орқали ўхшатиш воситаси ясалган.

*Борадир улкан машина,
Филга ўхшар хартуми
Чарчаш нима билмайди,
Тупроқ қазир ҳар куни.*

Ушбу топишмоқда икки компонентли ўхшатиш мавжуд бўлиб, ўхшатиловчи объект *хартум*, ўхшовчи образ *фил*дир. *Ўхшар* лексик восита орқали амалга ошган. Топишмоқнинг биринчи сат-

ридаги *улкан машина* метонимия натижасида қайта номланиб, у бульдозернинг ўрнида қўлланган.

Қушдек ҳавода учдим, чайла орқалаб тушдим топишмоқ жавобидаги парашютнинг осмондаги парвози қушга ўхшатиш, фарқи эса унда доира шаклидаги чайланинг мавжудлиги ҳисобланади. Топишмоқлар таркибидаги ўхшатишлар, асосан, муболағали бўлиб, унда қатор зоонимлар қўлланилади: *ари, қуш, фил, тулпор* ўзининг энг муҳим белгиси, яъни арининг гўнғиллаб чақиши, қушнинг уча олиши, филнинг хартуми, унинг энг йирик ҳайвон эканлиги, тулпорнинг чопиши ўхшатиш объекти ўрнида қўлланилади ва, асосан, шакл-шамойили, товуши, ҳаракати билан ўхшаш нарса ва ҳодисалар ҳақидаги топишмоқлар таркибида қўлланилади:

*Ари каби визиллаб,
Сим ичида учади.
Кўчалардан, боғлардан,
Ҳовлилардан, уйлاردан
Тунни тинмай қувади.*

Бунда электр токи ҳаракати арига ўхшатиш, *каби* кўмакчи-си - ўхшатиш воситаси. Профессор М.Мукаррамов ўхшатиш турларини иккига, яъни конкрет ва абстракт ўхшатишларга ажратади. Конкрет ўхшатишлар реал предмет ва ҳодисаларнинг қиёсланиши бўлса, абстракт ўхшатишлар эса бирор кишининг назарида, ҳаёлида ёки тасаввуридагина рўй беради.¹ Топишмоқларда мавҳум ўхшатишлардан кўра аниқ ўхшатишлар кўпроқ учрайди. Бу ҳол топишмоқнинг кенг оммага тарқалишини таъминлайди.

Болалар топишмоғига қўйилган асосий талаб шундан иборатки, ўхшатиш объектининг энг муҳим белгиси ўхшовчи образга сингдирилган бўлиши керак:

*Шерга ўхшаш юриши,
Кемшикдир кўрсанг тиши.
Ҳолва берсанг қарамас,
Сичқон - севган емиши.
Қоплон каби юришига ҳай-ҳай дейсиз,
Ўлжасини ўйнашига бай-бай дейсиз,
Лекин итга йўлиққанда бир дўқ уриб,
Лип дарахтга қочганига ай-ай дейсиз.*

Юқоридаги топишмоқларнинг жавоби мушук бўлиб, у ўхшовчи образ *шер, қоплон* зоонимлари билан чоғиштирилади, улар билан муштарак белгилари топилади. *Мушук, қоплон, шер* мушуксимонлар оиласига мансуб бўлиб, улар сут эмизувчи ҳайвонлар

ҳисобланади. Фарқи шундаки, мушук - уй ҳайвони, у сичқон овлайди. Биринчи топишмоқнинг сўнги сатри айнан мушукнинг ўзига хос белгисини намоён этган. Иккинчи топишмоқнинг охириги икки мисрасидаги итдан қўрқиб дарахтга қочишида топишмоқнинг жавоби ойдинлашади, бу эса болаларнинг атроф-муҳитни кузатиб, ҳодисалардан тўғри хулоса чиқаришларига ёрдам беради.

Топишмоқларнинг яратилишида зоонимли метафоралардан ҳам фойдаланилади. Уларда икки денотатнинг ўзаро ўхшаш жиҳатлари белгиси, шакли, характер хусусияти ҳисобга олинади ва бир денотатнинг ўрнида иккинчиси қўлланилади. Метафора топишмоқ жавобининг иккинчи номи ҳисобланади. Масалан: *жарга илон ёпишган* топишмоғида *илон* метафорик кўчим бўлиб, соч ўримининг қалинлиги, қоралиги, орқага ўриб ташланганлиги образли тасвир воситаси бўлган. Соч ва илондаги узунлик, ташқи ўхшашлик, ўрилган соч каби илоннинг думдан бошга томон йўғонлашиб бориши ҳар икки денотатнинг муштарак, интеграл семемаси ҳисобланади.

Таркибида зоонимлар қатнашган метафорали топишмоқлар қуйидагича таснифланади:

1.Объектларнинг шакл-шамойили, рангини ифодаловчи метафоралар:

Жингала сичқон ер қазир.

Тумшуқсиз чумчуқ муз тешар.

Ушбу топишмоқнинг жавоби *томчи* бўлиб, у суюқликнинг заррачалари тортишуви натижасида шар шаклини олган алоҳида кичик бўлаги ҳисобланади, демак, томчининг юмалоқлиги - *жингала сичқон* билан, учининг тўмтоқлиги эса *тумшуқсиз чумчуққа* қиёсланиб ойдинлашган.

2 Объектнинг ҳаракатини қиёсловчи метафоралар:

Оқ сигир туриб кетди,

Қора сигир ётиб қолди.

Бу топишмоқ жавоби *ер* ва *қор* бўлиб у метафоранинг ҳаракати ёрдамида аниқланган.

Демак, топишмоқларда бир қанча зоонимли тасвирий воситалар қўлланилиб, улар матннинг экспрессив-ҳиссийлигини оширади, болалар диққатини жамлашга, атроф-муҳитни зийраклик билан кузатишга чорлайди.

Дилафрўз ЙЎЛДОШЕВА,
ФДУ ўқитувчиси.

1 М.Мукаррамов. Ўзбек тилида ўхшатиш. Т., 1976, 26-б.

MA'NAVİY QADRIYATLARIMIZ

«Қутадғу билиг»да исломий образ ва образлилик талқини

Туркий адабиётда исломий ғоя, образ ва образлилик Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» дostonидан бошланган дейилса, хато бўлмайди. «Туркий халқларнинг илк адабий осори матнидаги қуръоний мавзулар эса ўша давр туркий халқлари учун ислом рукнлари ва Қуръони карим таъсирининг зоҳирлигидан далолат беради. Таъбир жоиз бўлса, ўзбек ислом адабиётида диний ва дунёвий қатламларнинг бир-бири билан узвий боғлиқлиги Қуръон оятлари ёрдамида таърифланади. Асли, ўзбек адабиётининг бу икки қанотини бир-биридан айри ҳолда ўрганиш самарасизлигини тарих кўрсатдики, биз мудҳиш ўтмиш йилларимиздан аччиқ сабоқ олиб, ҳозирги кун ва келажак кунларимизни илоҳий вазни ила ҳамоҳанг қилишимиз лозимлиги аён бўлди».¹

Қуръоний ғоя асоси *тавҳид* (Аллоҳнинг якка-ягоналиги, биру борлиги) ҳисобланади. «Қутадғу билиг»даги ҳамдда ана шу ғоя бирламчи ўринда таъкидлангани ушбу фикрнинг исбот-далили сифатида намоён бўлади. Асардаги ҳамд чексиз тафаккурга бошловчи ҳукм тарзида жаранглайди:

*Кўни йўл уза туз тутта бер мени,
Сучулма мениндин бу иман тўни.
(Мени тўғри йўлга солгин, тўғри йўлда тут,
Мендан бу имон тўнини сира ечиб олма).*²

Кўринадики, байтдаги *кўни (тўғри) йўл* лафзи шоир Юсуф наздида имон тушунчасининг моҳиятини ифодалайди. У тавҳид маърифатига олиб борувчи йўлдир. Бунда Қуръони каримнинг очқич сураси бўлмиш «Фотиҳа»нинг олтинчи оятидаги *ал-сират ал-мустақим*, яъни *ҳақ, тўғри йўл* ҳукмининг айнан олинганини сезиш қийин эмас. Лекин бу йўл нозик ва сермашаққатлилиги билан бирмунча ҳаракат, шунингдек, жаҳду онглилик-

ни (имонни) талаб этади. Имонга эришиш эса бевосита онглик билан боғлиқдир.

«Кутадғу билиг»нинг муқаддима бобларидан бири «Йети кавокиб, ўн ики буруж» деб аталган ва унда шоирнинг космогоник қарашлари ҳамда тушунчалари баён қилинган. Исломиёй қарашларда Форобий, Ибн Сино ва бошқа алломалар дунёқараши билан муштарак бўлган шоир Юсуф дунёни тушуниш ва тушунтиришда моддиятнинг руҳият билан боғлиқ экани ҳақидаги таълимот ва қонуниятлар доирасида иш кўришга уринган. У етти сайёра ва ўн икки бурж ҳақида гапирар экан, олам ва ундаги барча жонли ва жонсиз мавжудот Аллоҳ томонидан яратилганини қайд этган ҳолда, борлиқнинг доим ҳаракатда эканлиги, бири юқори, бошқа бири пастроқ масофада ҳаракатланиши, айримларининг бир буржда туриш муддатларини алоҳида таъкидлаб ўтади:

*Яратди кўр аврам тучи эврулур,
Анинг бирла тезгинч ема тезгинур.
Яшил кўк яратди уза юлдузи,
Қара тун туритди яриқ кундузи.
Қаюси ўрурак, қаюси қузи,
Қаюси яруқроқ, қаю аксуди.
Буларда энг устун Секантир* юрир,
Эки йил секиз ай бир эвда қалур.
Анингда баса бўлди экинчи Ўнғой,**
Бир эвда қалур ўн азин эки ай.³*

Яна шуниси борки, туркийларнинг миллий динлари ҳисобланган *шомонлик*, *кўк тангричилик* кабиларда коинотнинг тузилишига оид аниқ бир рақам ёки тушунча берилмаган. «Кутадғу билиг»да *кавокиб ва буруж* каби арабий сўзларнинг ишлатилиши ҳамда диний дунёқарашда *уч*, *тўрт*, *етти*, *ўн икки* рақамларининг муқаддаслаштириливи шоир Юсуфнинг арабий образ ва образлиқдан кўп ва хўб фойдаланганидан далолат беради:

*Ўн икки укак ул буларда адин,
Қаю экки эвлук, қаю бирка ин...
Учи ўт, учи сув, учи бўлди ел,
Учи бўлди тупрақ, ажун бўлди, эл.*

*Этигли баятим эта берди ўз,
Эта берди тузди, яраштирди туз.*

Юқоридаги байтларда ўн икки бурж, уларнинг бири иккитадан, бири биттадан, учтаси ўт, учта сув, учта шамол, учтаси тупроқ бўлганлиги, улар бирикиб олам ва одамни ташкил этгани, уларнинг яратувчиси, тузувчиси Аллоҳ экани қайта-қайта таъкидланган.

Маккада нозил бўлган «Нух» сурасининг 15-16-оятларида: *«Алам тарав кайфа халакаллаҳу сабъа салаоватин тибакка ва жабалал қаллара фийҳинна нураон ва жабалал шамса сиражан. (Аллоҳ етти осмонни табақамата-табақа яратди. Осмонлар ичида Ойни нур ва Кўёшни яратувчи чироқ қилиб қўйди»* дейилади. Булардан келиб чиқадиган хулоса шуки, шоир Юсуф космогоник қарашида бевосита Қуръони каримнинг таъсири мавжуд, ёки, бошқача қилиб айтганда, асарнинг гоёвий генезисини шоир яшаган даврда сунна босқичидан амалий босқичга кўтарилган исломий қарашлар мажмуаси ташкил этади. Бу Қуръони каримнинг сўнгги сураларида Охират ва унинг моҳияти, бунда эзгу инсонларнинг ажри масаласида калом борлиги билан шоир Юсуф асарида аввал Ўгдўлмиш ва Ўзғурмиш тимсоллари тилида кези билан, кейинроқ эса, «Китаб идиси Йусуф Улуғ Ҳажиб ўзинга панд берур» бобида Охират ҳақиқатларини соғиниши билан қиёслашда намоён бўлади.

Маълумки, мусулмон муаллифлари Пайғамбар ҳадисларидан эстетик ва илмий тафаккурни ривожлантиришда унумли фойдаланганлар. Юсуф Хос Ҳожиб ҳам ҳадис маърифатидан фавқуллода бир қатъийлик билан истифода этади. «Қутадғу билиг»да учровчи *«Атанг пандини сен қатиғ тут, қатиғ»* каби мисралар ҳадисларнинг шеърий ифодасидир.

Асарда вазир Ойтўлдиннинг вафоти муносабати билан ўлим фалсафаси кенг бир тарзда берилади.⁴ Муаллифнинг фикрича, ўлим бутунлай нишонсиз йўқолиб кетиш тушунчаси эмас, балки моддий оламдан руҳий оламга ўтишдаги бир эшик (қапуғ)дир:

1120 *Тузу тин туқурқа ўлум бир қапуғ,
Кирур бу қапуғқа йўриғли қамуғ.
(Барча нафас олувчилар учун ўлим бир эшикдир,
Барча тирик жон бу эшикка киришга маҳжум).*

Мисралардан маълум бўладики, адибнинг бундай тушунча-

сида исломий ғоянинг таъсири устувор, чунки Қуръон ва ҳадис маърифатида ўлим тўғрисида сабоқ бериш муҳим ўрин тутди. Бу маърифатга кўра, ўлим барҳақ, лекин қалбдаги бу аянчли туйғудан голиб келишлик саодатли умр кечириш учун гаровдир. Ҳатто асардаги тасаввуфий ғоялар талқинида ҳам ўлим киши руҳининг ғайб маърифатидан огоҳ бўлишида бир восита сифатида кўрсатилади. Хусусан, бир ўринда шоир бундай ёзади:

1355 *Ажал келмас эркан ўлимка этин,
Тириклик ўдинда тапуғ қил, тапин.
(Ажал келмасдан бурун ўлимга ҳозирлик кўр,
Тириклигингда ибодат қил, Аллоҳга топин).*

«Қутадғу билиг»да сабр ҳақида ҳам кўп сўзланган. Асли сабр-тоқат гўзаллиги ғояси Қуръони каримнинг Юсуф сурасидан бошланиб, исломий адабиёт тарихида алоҳида ўрин эгаллаган.

1397 *Барча ишда ҳам шошилма, сабрли бўл, ўйлаб кўр,
Сабрли кишилар орзусига етади.*

1307 *Агар меҳнат, машаққат ёки қайғу алам юз урса,
(Уларга) сабр қилсанг, ўнгиндан шодлик келади.*

1309 *Сабр қилгин, сабр қилмоқ кишиларнинг одати,
Сабр қилса, киши бамисоли кўкка ҳам йўл топади.*

Шундай қилиб, Юсуф Хос Ҳожиб дунёқарашида исломий таъсир, демакки, арабий образ ва образлилик алоҳида мавқе эгаллайди. Бу қарашлар Ислом фалсафасининг ўзига хос талқини жараёнида юзага келади ва адибнинг ислом дунёқарашидан айри эмаслигига гувоҳлик беради.

**Муқаддасхон САИДАКБАРОВА,
ҚДПИ ўқитувчиси.**

1 Ҳ.Караматов. Қуръон ва ўзбек адабиёти. Т.: Фан, 1993. 31-б.

2 Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Т., 1971. Бундан кейинги иқтибосларда ҳам матндаги байтларнинг тартиб рақами кўрсатилган.

* Секантур - Сатурн (Зуҳал).

** Ўнғой - Юпитер (Муштарий).

3 Қ. Каримов. Илк бадийий дoston. Т.: Фан, 1976. 27-28-б.

4 Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. 208-277-б.

Фитратнинг тил сабоқлари

Инсон жамики жамод* ва махлуқотдан устун қилиб яратилган экан, унинг «шарифлиғи» тили, қалби ва ақли биландир. Мўъжиза ва ҳикматларнинг манбаи бўлган Қуръони каримда яратганнинг ўзи шундай марҳамат қилади: «Эй инсонлар, дарҳақиқат, биз сизларни бир эркак (одам) ва бир аёл (ҳаво)дан яратдик ҳамда бир-бирингиз билан танишинглар (дўст-биродар бўлишинглар) учун сизларни (турли-туман) халқлар ва қабила-элатлар қилиб қўйдик. Албатта, Аллоҳ билгувчи ва огоҳдир»¹. Ушбу ояти кариманинг тафсирида инсонга берилган тил ҳуқуқи ва бунинг воситасида бошқа халқлар билан яқинлашиш (дўстлашиш) имконини тасдиқловчи ҳужжатни уқамиз.

Ҳазрат Навоий инсонни махлуқ (ҳайвон)дан фарқ қилиб, «гуҳари шарифлиқ» мақомини берган унинг тилидир, деб ёзгани маълум:

*Сўздирки, нишон берур ўликка жондин,
Сўздирки, берур жонга хабар жонондин.
Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,
Билким, гуҳаре шарифроқ йўқ ондин.*

Фитрат инсоннинг шарифлиқ белгилари хусусида «Инсон ер юзидаги махлуқларнинг энг шарифлисидир, инсоннинг бошқа махлуқотдан шарафи шундаки, инсон тараққиёт ва таназзулга қобилдир, бошқа ҳайвонларда эса бу йўқ. Ҳақимлар инсон тараққиёти ва таназзули учун уч оламини ажратганлар: ҳайвонот олами, жамодот олами ва инсоният олами; кимки, ўз инсонлиқ даражасини бу муайян ҳолатга маҳкамлаб қўйса, ҳайвонот оламига дохилдир; кимки инсонлиқ даражасини муқаррарлиқ мақомидан таназзул қилса, жамодот оламига дохилдир, яъни жамоддир; кимки ўз инсонлиқ даражасини асл ҳолатидан тараққий қилдирса, бу унинг инсонлик оламига киришидир.

Ҳақимлар уни ИНСОН атаганлар. “Ахир, инсоф қилинг, кофирлар тараққий қилсалар биз нега таназзулда? Кофирлар бу-

тун олам оқилларининг наздида ўз номини ИНСОН ёздирсалар - биз нега жамод?!»² деган масалани қўйган. Инсон тараққийётга қобиллиги билан жамод ва махлуқотдан устун бўлар экан, унинг маънавий такомилли, аввало, мана шу такомилнинг ибтидоси бўлган тил тараққийси билан боғлиқ.

Аслан муқаддас китоблар битикларидан озиқ олиб, уни илман такомил эттириб, бунинг натижасида юксак тараққийётга эришган ғарб ўлкалари ўзларининг устуворлигини сақлаш учун мусулмон дунёсини имкон қадар Қуръон илмидан йироқ тутишга киришганлар. Тилнинг илоҳий қудрати ҳақидаги таълимотни инкор қилиб, унинг «алоқа қуроли» экани ҳақидаги фикрларни зўр бериб тарғиб этганларига қарамай, айрим мусулмон адиблари бу таълимотни ҳам Қуръон илмига боғлаб англаганлар. Аср бошларида расм бўлган «тил кишилар ўртасидаги муҳим алоқа воситасидир» таърифидан минг йиллар бурун шарқ донишмандлари тилнинг «робитаи воситаи оламмиён» сифатида аён ҳақиқат эканини англаганлар (ғарб фалсафасидан беҳабар равишда бу сўзларни Аваз Ўтар шеърига кўчирган).

Турк олими проф. Муҳаррам Эргин тилнинг илоҳий қудратини тасдиқлар экан, «тил инсонлар ўртасида ўзаро тушунишликни сақловчи табиий бир восита; ўз қонунлари очунда яшаган ва тараққий қилган бир борлиқ; миллатни бирлаштирган, муҳофаза қилган ва унинг умумий мулки бўлган социал бир муассаса»³ деб англатади. Демак, тил ҳар бир миллатнинг борлиқ шаклигина эмас, уни жаҳон ҳамжамоатчилигида тараққий этишига беназир хизмат қилувчи муассаса ҳамдир. Миллий тараққийётнинг ёки, аниқроқ айтганда, миллат тараққийсининг энг буюк тўсиғи қулик ва асорат экани маълум. Ўз она тилини унутдириб, ғайри тилида сўзлашга, ўз муқаддас ва илоҳий ёзувини йўқотиб, оми қолишга ва бегона ёзувни танлашга мажбур қилганларнинг мақсади турк халқларини қуликда сақлашдан ўзга ният эмас эди. Шўролар даврида айни мантиқни турли хил андозада такрорлаб, «миллатларнинг тенг ҳуқуқчилиги» ваъда қилинган бўлса-да, амалда бир миллатнинг бошқа миллатлар устидан ҳукмронлигини таъминлаш ишига жалб қилинган. Туркистоннинг мағрур халқини забт этиш учун унинг имони ва тилига чанг солган айрим рус маъмурлари ўз олимларининг мана шу тариқа маслаҳатларини қабул қилганлар: «Секин-аста халқдаги ишонччи эътиқодга алмаштириш керак. Шундай хуло-

саларни уларнинг ўзларидан ахтариб топмоқ керакки, улар оҳиста-оҳиста христианчасига, русчасига фикр қилишга ўргансинлар. Ана ўшандагина улар рус халқи билан нафақат тилда, балки тафаккур ва эътиқодда ҳам бирлашиб кетадилар»⁴. Бундай тил сиёсатининг оқибатини яхши англаган миллатнинг тараққийпарвар зиёлилари тил мужодаласи учун ҳаракат бошлаганлар. Русия империяси ҳудудидаги энг кўп аҳоли истеъмолида бўлган турк тилининг мустақил яшаши учун хавф туғилган бир пайтда Боғчасаройда чиқарилган «Таржимон» газетаси орқали Исмоилбек Фаспрати «Тил бирлиги учун курашингиз!» шиорини ўртага ташлади⁵. Русия ҳудудида ҳар бир туркий қавм ўзининг борлиқ белгиси бўлган она тилининг устувор қолиши учун бошланган кураш бутун мамлакат бўйлаб қанот ёзган жадиличлик ҳаракати билан мустақкам боғлангани Маҳмудхўжа Беҳбудий (1875-1919), Мунаввар Қори (1878-1929), Абдурауф Фитрат (1886-1938) каби бу ҳаракатнинг раҳбарлари фаолиятида аниқ кўринади.

Рус маъмурлари ўзлари босиб олган ўлкаларда ҳали рус тилининг расмий давлат тилига айланиши учун шарт-шароит етишмаслигини англаганларидан сўнг, турк тилини обрўсизлантиришга, парчалашга уриндилар. Ҳеч бир миллий асосга эга бўлмаган «сарт тили»ни расмий тил сифатида тарғиб қилиш билан Н.Остроумов таҳририда чиққан «Туркистон вилоятининг газети» турк миллатини ўз она тилидан йироқлаштириш сиёсатини илгари сурган. Бунга жавобан, Маҳмудхўжа Беҳбудий «Туркистон идораси» мақоласида «Туркистоннинг мусулмон аҳолиси, асосан, туркий тилда сўзлашади. Жанубий туманларда эса юз мингга яқин форсигўй аҳоли бор. Шунга қарамай, улар ҳам турк тилини яхши биладилар. Туркистонликлар ўртасида ташқи кўриниши, дини ва тилида фарқ йўқ. Ёлғиз уларнинг истилоҳида шаҳар аҳолиси *сартлар* деб аталади, қишлоқ аҳли эса кўчманчи, қирғиз ё қозоқ бўлиши мумкин. Дин-имон, урф-одат, юриштиришларга келсак, уларни бир-биридан деярли ажратмаймиз» деб ёзиш билан атиги «юз минг» аҳоли шеvasидаги *сарт* сўзини расмий тил белгиси сифатида қабул қилиб бўлмаслигини исботлаган. Жаид матбуоти номи билан тарихга кирган ўнлаб нашрлар мана шу сўзларнинг амалдаги исботи сифатида турк тилининг матбуот ва давлат тили бўлиши учун курашдилар. Бу тил мужодаласидан мақсад дунёнинг энг бой тили бўлган турк

тилини расмий тил сифатида қабул қилинишига эришиш орқали уни бахтсизлик гирдобидан чиқармоқчи бўлдилар.

Фитратнинг тилшунослик илмига кириб келиши, бир жиҳатдан мамлакатда кечган тил мужодаласи билан боғланса, иккинчи жиҳатдан эса, 1916 йилдаги Умумтуркистон миллий мустақиллиги учун курашидан олган сабоқлари билан боғлиқ. Форсийзабон бир муҳитда «йўргакланган» Фитратнинг турк тили мустақиллиги учун кураши кўпроқ ана шу ғоялар билан боғланади. Бундан ташқари, Фитрат талабалик йилларидаёқ мусулмон Шарқда «вожиб» бўлган уч тил – араб, форс ва турк тилларини мустаҳкам эгаллаб улгургани учун ҳам Қуръон ва ҳадис илмини чуқурроқ ўрганишда, ўз илмининг тадрижи учун турклик ўчоғига айланган Истанбулга отланиб, у ердаги Воизон мадрасасидаги фаолиятида ўз тил билимларига таянган. 1914-1916 йилларда Бухорода ўзи очган жадид мактаблари, 1918-1920 йиллардаги Тошкентдаги ўқув юртлар, 1923-1924 йиллар Москвадаги Лазаревлар жонли шарқ тиллари институтида, 1927-1930 йиллари Самарқанд Педагогика академиясидаги муаллимлик даврида филология илмидан сабоқ бериш билан кифояланмай, ўзбек ва тожик тилларининг грамматикасини ёзиш билан бу соҳанинг юксак олими эканини англаган.

Маълумки, Фитрат 1918 йили Тошкентда «Чиғатой гурунги» номли тил, имло, адабиёт, тарих ва санъат масалалари билан машғул бўлган (сиёсатга аралашмаслик шарти билан) маданий бир муассаса очган бўлиб, унинг тил ва имло соҳасидаги ишлари турк тилини ўз грамматикаси ва мустақил ёзув ҳолига эга бўлган давлат тили миқёсига олиб чиқиш учун жиддий ҳаракатдан иборат бўлди. Шунинг учун ҳам тил ва имло масалалари билан жиддий шуғулланиш «Чиғатой гурунги» каби фидойи олим ва адибларни бирлаштирган ташкилотлар зиммасига тушди. Туркистон Мухтор жумҳурияти Халқ маорифи комиссарлиги ўзбек маорифчиларининг 1918 йил августда бўлиб ўтган Биринчи қурултойида арабча ёзувни ислоҳ қилиш борасида дастлабки қадам ташлаган эди. Гурунгнинг тил ва имло ҳақидаги қарашлари, гарчи расман Бухоро фирқўмининг нашри бўлсада, асосан, «Чиғатой гурунги» ғоялари тарғиботига берилган Фитрат таҳририда чиққан «Тонг» журналидаги материалларда ҳам акс этган.

Зиё Саид «Ўзбек вақтли матбуоти тарихига оид материаллар

(1870-1917)» китобида бу ҳақда шундай ёзади: «Бу журнал тил ва имло масаласига жуда катта аҳамият берди ва бу йўлда яхшигина ишлади. Баъзи бир номерлари тилимизга кириб қолган араб ва форсий сўзларга қарши жиҳод билан майдонга чиқди. Ўзимизнинг гўзал, тугал бир тилимиз бўлатуриб, араб, форсий тилларига осилиб юрганимизга, тугал йўсинли (мукаммал қоидали) ёзув йўлларимиз - имломиз бўлатуриб, араб ёзувига ияриб ёзмоғимизга қуюндилар. Туркчанинг тугаллигини, имломизнинг уйғунлигини билган кишилар адабиёт тўғараги - «Чигатой гурунги» йиғинларида сўзлашга бошладилар. Имло йўсинларини тўпламоқ учун «Имло тўдаси»ни сайладилар. Имло тўдаси ўз фикрларини «Иштирокиюн» газетасида тарқатди»⁸. Ушбу газетада таҳририят номидан эълон қилинган мақола имло масаласида шундай хулосага келган: «Бизни ўзига душман деб ҳисоблайдиган кимсалардан мард бўлишини сўраймиз, чунки биз янги имло қабул қилдик. Турк дунёсини уйғотиш йўлида жон тиккан адиблар қай томонда бўлмоғи керак? Сизлар томондами ё «Чигатой гурунги» тарафидами?». Фитрат ва унинг ҳаммаслаклари томонидан илгари сурилган араб имлосини ислоҳ қилиш натижасида турк тилига мослаштириш ғояси кўп зиёлиларни чўчитиб қўйди. Қуръони карим ва ҳадиси шарифларнинг илоҳий ёзуви бўлган араб имлосини ислоҳ қилишни «усули қадим» билан таълим олган эски мадраса аҳли ислоҳчиларни очикдан-очик кофирлар деб эътироф эта бошладилар. Жадидлар орасида ҳам айни шу масалада иккиланиш вужудга келди. Ҳатто Бухоро мадрасасининг хатмидан сўнг имомлик қилган, қатор нашрлар муҳаррири бўлган Мунаввар Қори ҳам ислоҳчилар фикрига қарши турди. Фитрат бу масалада ўз қарашларини жадидчилик йўлида ёзилган илк насрий асарида «Қуръони каримни Пайғамбар ва унинг асҳоблари замонида қўйнинг терисига кўфий хат билан ёзардилар. Ҳозир асрлар ўтмоқдаки, қулайлик учун қоғозга насх хати билан ёзиптилар. Ҳануз осмон узилиб ерга тушгани йўқ. Таҳсил масъаласи ҳам шундайдир. Шариати аҳмадийнинг асосий таҳсили амал бирла Парвардигорнинг розилиги билан бўлади. Ҳақ таоло айтадики: «Аллоҳ таоло сизларга енгиллик хоҳлайди, ваҳоланки, инсонни заиф яратгандир... Сиз ҳам воқиф бўлишингиз керакки, инсоният бирор маъно ифодалаш учун такаллумга муҳтож бўлган вақтда азбаройи ўша ифодаларнинг сақланганлиги учун ҳам шу қадар таҳрирга эҳтиёжлари бор эди.

Бас, ҳар қавм азборойи ҳар бир навъ товушни ёзиш учун бирор шакл вазъ (жорий) қилдилар. Бас, бечора жадидлар кофир бўлмаганлар»⁹. Бу фикрлар гурунг фаолиятдан қарийб ўн йиллар аввал ёзилганига қарамай, айти янги имло масаласидан фойдаланиб, айрим жадид раҳбарлари ўртасига раҳна солиш учун иғво ва бўҳтонни кучайтирди. Чунки бундай бўҳтонлардан рус большевиклари тасарруфида бўлган Тошкент раҳбарлари (масалан, Ф.Колесов) ўзларининг босқинчилик сиёсатларини яшириш учун фойдаландилар. Фитрат кейинроқ бу воқеаларни бундай эслайди: «Бир кеча «Чиғатой гурунги» нинг мажлиси бўлган эди. Гурунг аъзолари томонидан ёзилган асарларни ўқиб, муҳокама қилмоқда эдик. Тошкентнинг энг катта ташкилотининг бирида турган бир ўртоқ винтовка кўтариб келиб, мажлисимизга бирдан кирди. «Чиғатой гурунги»нинг мақсадини сўради. «Сиз динга қарши фикр тарқатар экансиз, Муҳаммад пайғамбарнинг меърожини инкор қилар экансиз» деб тафтишга киришди ва бизни мундақа йўлсиз ҳаракатлардан манъ қилиб кетди. Тузук, «Чиғатой гурунги» бевосита сиёсат билан машғул бўлмоқни истамади, ёлғиз тил, имло, адабиёт билан шуғулланди... Агар сиз «Бу илмий тўгаракнинг аъзолари ўзбек миллатчилари эдилар, шунинг учун бу тўгарак (давлатга) қарши қурилган ташкилот эди» десангиз, нон орасидан кир изламакдан бошқа бир иш қилмаган бўлурсиз»¹⁰. Бундай иғво ва бўҳтонларга қарамай, гурунгчилар ўз ниятларини амалга оширишга жиддий киришдилар. Бу ҳақда Чўлпоннинг эътирофлари ўринли. «Чиғатой гурунги» асосини маҳкам қурганлиги ва чизиқни тўғри чизганлиги учун, ўзи йўқ бўлиб кетса ҳам, ўзбекнинг янги адабиётида порлоқ ва шарафлиқ саҳифалар очди ва очмоқда давом этадир»¹¹. Ана шу «шарафлиқ» саҳифалардан бири тил сиёсати эди. Гурунгнинг тил соҳасидаги фаолиятини чуқурроқ англаш учун Фитратнинг бевосита тилшунослик масалаларига бағишланган асарларига мурожаат қиламиз.

Дастлаб, «Тилимиз» мақоласида Фитрат Алишер Навоий бошлаган тил озодлиги учун курашни давом эттириб, турк тилининг бой ва бахтсиз ҳолини англатади: «*Бир тилнинг бойлиги у тилдаги сўзларнинг кўплиги (касрати калимат), ундириш кенглиги (вусъати иштиқоқ), юсуп тугаллиги (мукаммалийяти қавоийд) билан бўлур. Туркчада сўз кўплиги борми? Бу сўз бундан эмас, неча бир йил бурун орага чиқмиш дея Навоийнинг «Муҳокамат ул-луға-*

тайн» *отли китобидан ўз жавобини олмиш*»¹². Дарҳақиқат, Алишер Навоий туркчанинг бойлиги хусусида юксак шоирона эҳтирос билан ёзган: «Турк алфозиға дағи мулоҳазани лозим кўрилади-оламе назарга келди, ўн саккиз минг оламдин ортуқ анда зеб ва зийнат; ва сипеҳре табъға маълум бўлди - тўққуз фалактин ортуқ онда фазл ва рифъат; маҳзана учради - дурлари кавокиб гавҳарларидин равшандароқ; ва гулшане йўлуқти - гуллари сипеҳр ахтаридин дураҳшандароқ; ҳарими атрофи эл оёғи етмакдин маъсун ва ажноси ғаройиби пайр илги тегмактин маъмун»¹³.

Фитрат бу олий фасоҳат билан айтилган таъриф замиридаги ҳақиқатни чуқур англагани учун ҳам: «Навоий китоби туркчанинг бойлигини очибгина билдира олмаса ҳам, туркчадан сўз қўплигини у яхши биладир», деган эътироф билан ҳазрат Навоий йўлини давом эттирди, яъни сўз ясалиши ва грамматик қонуниятлар устуворлиги жиҳатидан турк тилининг мукамал даражада шаклланган эканини ҳам англадиб улгурди. Шунингдек, туркчанинг гўзал, тугал ва бойлигини кўрсатиш баробарида, унинг бахтсизлигига сабаб бўлган омилларни бирма-бир таҳлил нигоҳидан ўтказди. Улар орасида энг асосий унсурлардан бири - турк тилини бахтсизлик гирдобига тортган нарса тақлиддир: «Дунё саҳнасида ияру тақлиднинг ролин ҳеч бир миллат биз турклар каби адо эта олмаганлар. Биз қайси бир миллатнинг қайси бир нарсасига тақлид этмоқчи бўлсак, ўзимизнинг миллий руҳимизга қарамасдан тақлид этамиз».¹⁴ Шу тақлидчилик туфайли араб ва форс сўзларига кенг ўрин берилиши етмаганидай, тил қурилиши, грамматик қонуниятларни ҳам мана шу тариқа бошқа бир тил қоидаларининг талаби билан бошқарилишига йўл қўйилган. Олим бу ҳолатни ис-тамагани учун мустақил (ўз бошли) бир миллатнинг мустақил тили, ёзуви бўлишини истаб, бу йўлда «Чигатой гурунги» позициясини шундай ифода қилади: «Чигатой гурунги» атрофига тўпланган кишилар илгари сурган фикрлар шундай эди:

- тилимизнинг тугал, юксак, санъаткор бир адабиёти бор. Тилимизнинг адабийлиги арабийликда эмас, ўзидадир. Шуни киргизмоқ керак;

- тилимизни ёт сўзлардан қўлдан келганча тозаламоқ керак;

- адабиётимизни юксалтмак учун бурунги санъаткор шоирларимизнинг ўлмаган ва ўлмас нарсаларидан фойдаланмоқ ҳам тараққий қилган улуслар томонидан орага солинган умумий асос-

ларга эргашмоқ керакдир;

- тилимизнинг қоидаларини татарча ёхуд усмонлича қоида китобларидан эмас, тилимизнинг ўзидан олмоқ керак;

- адабиёт ёзгунчилик бўлгани учун ёзув қоидаларини, имло-ни ҳам тузатмак керак.

Мана шу беш асос чизиқ - имлодан шул мажлисда гапуришиб ўтдик. Тилимизнинг қоидаларини тузмак, эски адабиёти-миздан фойдаланмоқ учун улуғ адибларимизни (кенг асарларини) йиғмоқ, халқ адабиётимизни ҳам халқ сўзларини тўпламоқ керак. Булар учун қўб воситаларга муҳтож бўламыз. Бу моддий воситаларга муҳтож бўлган «Чигатой гурунги» эмас, тилимиздир. Мана шу қурултойимиз шу тўғруларда бир қарорга келсун»¹⁵. Демак, 1921 йилнинг январида бўлиб ўтган имло масаласида Фитрат каби янги ислоҳ қилинган араб ёзуви тарафдорлари билан араб алифбосини ўзгартмай қабул қилмоқ керак деган қарашлар (Мунаввар Қори) ўртасида баҳс кетди. Бундан ташқари, Русия ҳудудидаги айрим турк қавмлари лотин ёзувига ўтиши муносабати билан (Ёқутистон, яъни саха турклари 1918 йилда лотин ёзуви қабул қилган) лотинлаштириш деган муаммо ҳам кўтарилди. Бироқ «ҳозирги ҳарфларни тузатув ҳақидагина сўз бўлсун» деган фикрга келиниб, лотин алифбосига ўтиш масаласига вақтинча нуқта қўйилди.

«Чигатой гурунги»нинг «Имло тўдаси» аъзолари (Фитрат, Элбек) янги ислоҳ қилинган ёзув қоидаларини ҳам ишлаб чиқиб, уни имкон борича миллий заминда тараққий қилдириш ниятида бўлганлар. Бу ҳақда Элбек ёзади: «Тилимиз орасига қотишиб қолган ёт сўзларни ёзган чоғимизда ҳам бутунлай ўз товушларимиз билан ёзмоғимиз керак»¹⁶. «Тўда»нинг наздида алифбо ислоҳи фақатгина савод чиқаришни енгиллаштириш мақсадида амалга оширилган бир компания эмас, балки тилимизнинг тараққиёт шакллари билан бири имло масаласи эканини чуқур англаб, унинг орфография ва орфоэпия қоидаларини ҳам яратиш зарурлигини таъкидлаган: «Бошқа элларнинг ёзув ва алифболарида кўрилган тартиб, интизом, қулайлик бизнинг ёзувимизда йўқ, бизни алифбомизда йўқ. Бошқаларнинг алифболари, ёзувлари тартибли, интизомли, қулай. Бизники тартибсиз, бузуқ ҳам қийин»¹⁷. Шу каби масалалар ечимида, шак-шубҳасиз, «Чигатой гурунги» жиддий фаолият кўрсатди. Бу ҳақда япон туркшуноси: «Чигатой гурунги» Туркистонда тил нуқтаи назаридан

...бир пайтлар гуллаб-яшнаган чигатой тилини янгидан адабий тил сифатида қайта тикламоқчи бўлдики, форс тили Ўрта Осиё турклари орасида XIV асрдан XIX асрга қадар қандай мавқега эга бўлган бўлса, шундай мавқени эгаллашни режалаштирдилар... Туркистон Муслмон раҳбарлари мухтор ҳокимият учун тинмай кураш олиб борган бир пайтда «Чигатой гурунги» Туркистон миллий маданиятини барпо этиш учун курашди, деб айтсак хато бўлмайди»,¹⁸ деб ёзган эди.

Шундай қилиб, «Чигатой гурунги» зўрлик билан тарқатиб юборилганига қарамай, унинг аъзолари ният қилинган вазифаларни бир жиҳатдан удалашга улгурган эдилар. Бошқа программ талаблари гурунг аъзоларининг турли хил расмий идоралардаги фаолиятларида давом этган.

Абдурауф Фитрат мана шундай қарашлар билан тилшунослик илмига кириб келди ва қатор мақола ва тадқиқотлар яратдики, ўзбек ва тожик тилшунослиги фанининг 20-30-йиллардаги тараққиёти бевосита унинг бу соҳадаги фаолияти билан боғлиқ.

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ,
филология фанлари доктори, профессор.

*жамод - арабча: жонсиз табиат.

1 Пайғамбаримиз ва ашараи мубошшера. Биринчи китоб. Муаллиф: Зокои Кўнрапа. Т.: Моварауннаҳр, 1995. 7-боб.

2 Абдурауф Фитрат. Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли мударриснинг жадид мактаблари хусусинда қилган мунозараси. Форсчадан Ҳ.Болтабоев таржимаси // Шарқ юлдузи, 1997. 1-сон. 159-160-б.

3 Prof. Dr. Muharram Ergin. Universiteler icin Turk Dili. 4-Baski., Istanbul, 1988, S. 7.

4 Н.Ильминский. Статьи. Санкт-Петербург, 1869. Стр.26.

5 //«Таржимон». 1883 12 декабрь.

8 Зиё Саид. Танланган асарлар. Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. 82-б.

9 //«Шарқ юлдузи». 1997. 1-сон.151-б.

10 //«Қизил Ўзбекистон». 1929 15 сентябрь.

11 //«Туркистон». 1924 14 октябрь.

12 //«Иштирокиюн». 1919 12 июнь.

13 Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. Асарлар. Ўн беш жилдлик. Т.: Фафур Фулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1967. 119-б.

14 //«Иштирокиюн». 1919 14 июль.

15 1921 йил Тил ва имло қурултойининг чиқарган қарорлари. Т., 1929, 40-б.

16 Элбек. Ёзув йўллари. Т., 1921, 29-б.

17 Ўша асар, ўша бет.

18 Hisao Komatsu. 20-Ҳазрив баеларинда Орта Асривда Туркзыйк ve Devrim Haraketleri. Ankara: 1993.

Фитратнинг «Тилимиз» мақоласи хусусида

Умумий ўрта таълим мактабларининг 11-синфи учун адабиёт дарслигида¹ Фитратнинг тилшунослик меросида «Этимология», «Нахв. Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба» сингари китоблари билан бир қаторда «Тилимиз» мақоласи ҳам алоҳида ўрин тутиши қайд этиб ўтилган. Олимнинг ушбу мақоласидан бир парча келтирилиб, ундан сўнг қуйидаги фикр баён этилган: «У она тилининг чуқур тадқиқ этилмагани, бошқа халқлар томонидан сиқувда бўлгани, унга чет сўзларнинг ёпирилиб киргани учун кўп қайғурган эди».

Мақола «Иштирокиюн» газетасида 1919 йил 12 июн (132-сон)да босилиб чиққан бўлиб, унда адиб, асосан, қуйидаги масалалар хусусида фикр юритган:

- «турк» (ўзбек) тилининг ижтимоий-сиёсий мавқеини кўтариш;

- ўзбек адабий тилини софлаштириш;

- ўзбек тилини ташқи таъсирлардан муҳофаза қилиш.

Таъкидлаш лозимки, мазкур масалалар ўша даврда муҳим саналган ва шулар хусусида матбуотда баҳс-мунозаралар бўлиб турган. Ўз даврининг эътиборли тилшунос олимларидан бири бўлган Фитрат тил масаласидаги бу каби баҳс-мунозараларда фаол қатнашган ва ҳар томонлама чуқур илмий асосланган қарашларини баён этган.

Фитрат мақоласини шундай бошлайди: «*Дунёнинг энг бой, энг бахтсиз бир тили қайси тилдир? Биласизми? Туркча!*».² Шу жумлаларданоқ, унинг она тилимизнинг тақдирига нечоғлиқ куюнчаклик билан муносабатда бўлганлигини билиш мумкин. Шўро ҳукмрон ҳокимияти мафкураси ва ғояларидан келиб чиқиб, Фитратнинг шу руҳдаги фикр ва қарашлари учун уни неча ўн йилликлар давомида пуризмда, миллатчиликда айблаб келишди.

Маълумки, бирор бир тилнинг софлигини таъминлаш учун кураш *пуризмни*, яъни консервативлик билан тилни ўзгаришсиз соф ҳолда сақлаш ҳамда уни ҳар қандай янгиликлардан ҳимоя қилишга уринувчи оқимни юзага келтиради. Бу оқим тарафдорлари тилшуносликда *пурист* деб аталади. «Пуризм муайян тарихий шароитда ҳар бир тилда вужудга келиши мумкин. Аниқроқ қилиб айтсак, бир тилнинг товушлар тизимида, лексик таркибида, синтактик қурилишида бегона тилларнинг унсурлари кўпайиб кетиши, яъни бошқа тилларнинг тазйиқи пайдо бўли-

ши мумкин. Ана шундай вазиятда тил тозалигини, миллийлигини сақлаш учун ҳаракат, яъни пуризм вужудга келади».³

Фитрат ўзбек тилига, унинг луғат бирликларига тазйиқлар кучайган бир даврда она тили муҳофазаси учун биринчилардан бўлиб курашга бел боғлади. У ўзининг теран илмий назариялари, амалий фаолияти билан ўзбек тилининг луғат бойлигини сақлаб қолишга ҳаракат қилди, уни ички замин асосида янада бойитишга уринди. Ўзбек тилини тангликдан олиб чиқиш, уни араб, форс тилларининг «қимруқ» ва «тепкиллари»дан халос этиш борасида вужудга келган пуристик ҳаракатнинг бошида турди.

Фитрат сўз ва атамаларнинг асосан ўзлашмалардан иборатлиги муомала ва ёзувда қийинчилик туғдиришини, миллий тил ривожига тўсқин бўлишини чуқур англаб етди ва шу боис у арабча, форсча сўз ва атамаларни ўзбек адабий тилининг луғат таркибидан чиқариб ташлаш, уларнинг ўрнига ўзбекча лексик бирликларни қўллаш учун ҳаракат қилди.

Адиб ўз мақоласида ўзбек тилининг сўзга бойлигини таъкидлаб ўтиш баробарида, ёт сўзларнинг муқобили она тилимизда мавжудлигини ҳам кўрсатиб беришга уринди. Жумладан, у: «*Арабча нуфуз, мурур, убур; у тўғрисида туркчамизда ўтмоқ, кечмоқ, ошмоқ, иртонмоқ бор. Арабча ҳамд, талаб, азм, амал қаршусида туркча тиак, истов, орғон бор...*» деб ёзган.

Илмий истилоҳларнинг «туркчаси йўқ», деган баҳонага жавобан қуйидаги мисолларни келтиради: «*Шамнинг туркчаси қуёшдир, кавокибнинг туркчаси юлдузлардир. Ҳандаса - ўлчов, хат, чизиқ; зовия - бурчак, пучмоқдир*».

Муайян бир нарса ёки тушунчани ифодаловчи сўзлар ўзбек тилида мавжуд, фақат уларни топиб, ёт сўзлар ўрнида қўллаш керак, деган ғоя Фитрат қарашларининг асосини ташкил этади. Шунинг учун унинг бадиий асарлари (чунончи, «Абдулфайзхон» драмаси) тилида у билан замондош бўлган Бехбудий, Ҳамза каби ижодкорларнинг бадиий асарларида қўлланилган арабча ва форсча қатламдаги *заҳар, гуноҳ, дўзах, гул, рўмолча, китоб, жаннат, маккор* сўзлари ўрнида *оғу, ёзуғ, томуг, чечак, ёғлиқ, битик, учмоқ, доғули* каби истеъмолдан чиққан, унут бўлган қадимги туркий сўзлар қўлланилган. Унинг бундан кўзлаган мақсади, биринчидан, ўзбек тилининг софлиги, ўзига хос хусусиятларини сақлаб қолиш, иккинчидан, эски ўзбек адабий тили билан янги ўзбек адабий тилини бир-бирига яқинлаштириш, энг асосийси,

«дунёнинг энг бой тили» бўлган ва ёт тиллар (араб, форс, рус) таъсирида «бахтсиз» бўлиб қолган она тилимизнинг ижтимоий-сиёсий мавқеини кўтариш, ҳар бир ўзбекнинг қалбида бу тил билан ғурурланиш, фахрланиш туйғусини шакллантириш эди.

Фитратнинг «Тилимиз» мақоласида олға сурилган ва ўзбек тили тарихи учун қимматли фикрлар қуйидагилардан иборат:

1. Алишер Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида ўзбек тилини форс-тожик тили билан чоғиштириб, унинг форс тилидан қолишмаслигини кўрсатган бўлса, Фитрат эса ўзбек тилини араб тили билан чоғиштириб, унинг араб тилидан сўз бойлиги жиҳатидан устун эканлигини исботлашга ҳаракат қилган ва мисоллар асосида кўрсатиб берган.

2. Алишер Навоий юқорида номи қайд этилган асарида 100 та феъл келтириб, уларни таҳлил қилган, ўзбек тилини хазина деб атаган бўлса, Фитрат биргина арабча *илм* сўзининг ўзбек тилидаги муқобили *бил* сўзининг ўзаги заминида 98 та сўз яшаш мумкинлигини мисоллар асосида изоҳлаган ва ўзбек тилининг сўз яшаш имконияти бошқа тилларга, чунончи, араб тилига қараганда анча кенг эканлигини исботлаб берган.

3. Фитрат ўзга тиллар (араб, форс, рус, немис, француз)нинг грамматика қоидаларига қараганда, ўзбек тилининг грамматика қоидалари анча мукамал, гўзал эканлигини, унда ёт тиллардагидек, «мустаснолик ҳоллар сира йўқ»лигини таъкидлаган.

4. Фитрат «дунёнинг энг буюк ҳакими ибн Сино», «иккинчи Арасту аталғон Форобий», «араб тилини мангулик тирғизи келган Жавҳарий», «фалсафа имоми Румий», «форсий адабиётнинг пайғамбари Низомий»лар турк бўла туриб, ўз асарларини араб ва форс тилларида ёзганларидан Фитрат чуқур қайғуради. Агар улар илмий ва адабий асарларини ўз она тилларида ёзганларида, «турк улусининг ҳоли» анча яхшиланган бўлар эди, деб таъкидлайди.

Хуллас, Фитрат ўз замонасининг энг илғор вакили сифатида, миллий тилимизни шакллантириш ва тараққий эттириш йўллариини излашга ҳаракат қилган.

Ёқуб САИДОВ,
БухДУ доценти.

¹ Н.Каримов, Б.Назаров, У.Норматов, Қ.Йўлдошев. Адабиёт. 11-синф учун дарслик. Т.:Ўқитувчи, 2004.

² Фитрат. Тилимиз//Чин севиш. Т., 1996.

³ М.Курбонова. Фитрат - тилшунос. Т., 1996, 26-б.

ABITURIYENTGA YORDAM

Навоий муножотларида қазою қадар муаммоси

Алишер Навоий нафақат буюк сўз санъаткори, балки ўрта асрлардаги фалсафий, ижтимоий оқимлар жараёнига фаол муносабатда бўлган даҳо мутафаккир ҳамдир.¹ Навоий дунёқарашида муҳим ўрин тутган мавзулардан бири - тақдир муаммоси бўлиб, у шоирнинг муножотларида тез-тез учрайди. Навоий дунёқараши бевосита муножотларда акс этганлиги сабабли навоийшунос олимлардан Ойбек², Алибек Рустамов³, Раҳим Воҳидов⁴лар шоир дунёқарашини аниқлашда муножотлардан фойдаланишган.

Қадар (тақдир) муаммоси ислом динидаги долзарб масалалардан бири бўлиб келган. Расули Акрам: “Қадар Аллоҳнинг сиридир!”, деган. Ривоятда айтилишича, бир киши амир ал-мўминин Али ибн Абу Толибдан *қадар* ҳақида сўраганида, шундай деган: “Бу (яъни қадар) тубсиз денгиздирки, унга тушиб бўлмайди”, кейин яна бошқалар сўраганида: “Бу жуда оғир йўлдирки, ундан юриб бўлмайди”, кейин яна сўраганларида зукколик билан: “Бу тик қоядирки, унда ушлайдиган ҳеч нарса йўқ”, деб жавоб берган.⁵

Калом (VII-X асрларда вужудга келган Ислом динининг илоҳиёт фалсафаси) илмига кўра, Аллоҳ Таолонинг яратувчилиги, нозирлиги, донолиги, иродаси ва иноятлари умумий тартибда *қазо*да ҳамда қазонинг бир бўлаги ҳисобланган, унинг вақт ва замонда намоён бўлиш шакли деб қараладиган *қадар*да амалга ошади.⁶

Навоий муножотларида *қадар* муаммоси шоир дунёқарашига мос ҳолда ҳал қилинади. Бу муножотларда ҳамма нарса тақдирдан эканлиги қайта-қайта уқтирилади: “*Илоҳи, чун ҳар не қилур санга тақдирдур, қилгучиға қилмоқта не тадбирдур. Илоҳи, тақдир қилганингни қилурға не ихтиёр, қилмасмен демакка кимнинг ҳадди бор*”.⁷

Ёки: *Мени гар ожиз этти феъли табаҳ,
Хостинг бу эди манга не гунаҳ.
Нафси аммораға гар ўлдум асир,
Мен нетай гар будур санга тақдир.*

*Менинг эгрилигим эса сенга хост,
Мен не янглиғ ўзумни айлай рост.
Не гузар яхшилиққа бор манга,
Не ёмонликда ихтиёр манга.
Сен ёмон айласанг мени не ҳад,
Айламак сендин ўлғон амрни рад.⁸*

Ёки: *Бу маразлар ичраким ўтти сўзум,
Ўз иложимни қила олмон ўзум.
Бермадим мунча балиятқа ризо,
Найлагаймен сендин ўлғонға қазо.⁹*

Навоий “Хамса” дostonлари муқаддимасидаги муножотларда тақдир муаммосига алоҳида тўхталади. Айниқса, “Фарҳод ва Ширин” дostonидаги муножот шоирнинг қазою қадарга муносабатини анча ойдинлаштиради. Бу ўринда Навоийнинг қарашлари Жалолиддин Румий фикрларига ҳамоҳанг янграйди. Румий ёзади: “*Кўринадики, инсон Аллоҳнинг қудрат қабзаси қўлида бир ёй кабидир. Аллоҳ уни истаган ишида қўллайди. Шунга кўра, ишларнинг муаллифи ёй эмас, балки ҳақдир. Ёй эса бор-йўғи воситадир*»¹⁰. “*Сабаблар Аллоҳ қўлида бир қаламдир, қаламни ҳаракатга келтириб ёзган Аллоҳдир. У истамагунча, қалам қимирламас*”¹¹. Навоий ҳам инсон тақдири қаламда ёзилади, азал котиби - Аллоҳ эса қаламнинг нималар ёзишини аввалдан белгилаб қўяди, қаламнинг нома ёзишда ҳеч ихтиёри йўқ, тақдир қалами тўғри ёки ғалатми - бу котибнинг хоҳишидир, деган фикрни илгари суради:

*Ки, гар эгрию гар рост қилки тақдир,
Азалда айламиш олиға таҳрир.
Санга ул котиб илгида қаламдек,
Қалам нўғи аро балким рақамдек.
Рақам чемакка котиб йўнса хома,
Ўшул дамким қилур таҳрир нома.
Шуури борму илгида қаламнинг,
Ваё ул хома нўғида рақамнинг.
Гар ул таҳрир хатдур, гар нуқатдур,
Билур котибки туздур, ё ғалатдур.
Шуури йўқлиги басдур гувоҳи
Ки, бу ишда қаламнинг йўқ гуноҳи¹².*

Яна Жалолиддин Румийга мурожаат этамиз: “*Иблис Одамга сажда қилмай, лавнатланганда у Аллоҳга бунинг барчаси сенинг ишинг*

дир, деди. Одам ҳам гуноҳ қилиб, жаннатдан қувилди, лекин бу сенинг ишинг, дея аниқ далиллари бўлса ҳам Аллоҳга индамади. Тангри бунинг сабабини ундан сўраганда: “Эй Тангрим! Биламан. Бироқ Сенинг ҳузурингда тарбиямни қўлдан чиқармоқни истамадим. Чунки Сенга бўлган ишқим мени қўйиб юбормадики, қарши чиқсам”, - деди.¹³

Навоий эса “Фарҳод ва Ширин” достонидаги муножотда далилларни бирма-бир келтиришда давом этади: инсоннинг ҳар бир қилган ишига ҳужжат тутарсан (яъни инсоннинг барча қилмишини икки елкасидаги икки фаришта ёзиб боради), унга дўзадан қўрқишни буюриб, жисмини ўтга таслим қиларсан, ваҳоланки, унинг тақдирини лавҳу маҳфузга ёзиб қўйгансан ва у лавҳни ўзинг таҳрир қилгансан:

*Ки, ҳар қилғонга ҳужжат ҳам тутарсен,
Бу ҳужжат ичра диққат ҳам тутарсен.
Берурсен гоҳ анга дўзах била бийм,
Қилурсен гоҳ жисмин ўтқа таслим.
Бу сўзни тутмасанг, ё раб, мусаллам,
Яна бор турфароқ мундин сўзум ҳам.
Азал субҳида малҳузунгни келтур!
Ароға лавҳи маҳфузунгни келтур!
Не дерсан, бас, бу жамъи бенавоға!
Гуноҳе билмайин қолғон балоға!¹⁴*

Албатта, Навоийнинг ушбу муножотига турли муносабатлар билдирилган. Баъзи тадқиқотларда бу муножотнинг туб моҳияти мутлақо нотўғри: “инсон манфаатларини ҳимоя қилиб, Худо билан мунозара қилиш” тарзида талқин қилинган.¹⁵ Лекин достонлардаги муножотларда тақдир муаммоси қўйилишига эътиборни қаратсак, “Ҳайрат ул-аброр”даги тўрт муножотда бу ҳақда фикр билдирилмайди. Қолган тўрт дoston: “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъаи сайёр” ва “Садди Искандарий”-да шоир тақдир муаммосини кўтариб чиқади ва айнан “Фарҳод ва Ширин”да бу муаммога кенг тўхталади. Шу ўринда академик адиб Ойбекнинг фикрларига эътибор берайлик: “Фарҳод ҳам, Мажнун ҳам буюк қисматнинг болалари. Улар қазо олами чизган йўлларга киришлари керак. Бу йўлда уларнинг табиатида кўмилган уруғ инкишоф этиши, гуллаши лозим”.¹⁶ Фикримизча, Ойбек бу борада ҳақ. Навоий Фарҳоднинг ҳам, Мажнуннинг ҳам, Баҳрому Искандарларнинг ҳам тақдирида Аллоҳнинг яратувчилик қўли борлигини таъкидлаш учун дoston муқаддималаридаги

муножотларда тақдир муаммосига урғу берган. Шу сабабли шоир “Фарҳод ва Ширин” да *“Исмлар осмондан тушади”* дея фиरोқ, рашк, ҳижрон, оҳ ва дарддан иборат исм Фарҳоднинг тақдири эканлигини таъкидласа, “Садди Искандарий”да ҳар қандай карамли шоҳ карами сеникидир, сен унга бермагунингча, у бир дирам ҳам сочмайди, деб ёзади. Қаҳрамонларни яратишда мантиқ кучига таянган Навоий қаҳрамонлари охир-оқибат *қисматнинг болалари* бўлиб чиқади.

Қадар ҳақидаги фикрларга келсак, Ибни Аббос келтирган воқия ривоятда Расуллулоҳ (с.а.в.) Аллоҳдан ривоят этишича, Аллоҳ таоло бундай деб марҳамат этади: “Мен хайрни ва шаррни (яхшилиқни ва ёмонлиқни) яратдим. Хушхабарлар бўлсин ул кишигаким, хайрларни унинг қўлида яратгандурмен. Ёзиқлар бўлсин (вой бўлсин) ул кишигаким, шаррни унинг қўлида яратгандурмен”. Чунончи, банда ибодатлар ва яхшилиқлар қилган пайтида, бунинг Аллоҳнинг тақдири билан бўлаётганини билиб, шукр этса, Аллоҳнинг неъматларига ортиғи билан ноил бўлади. Айб, қабоҳат ва гуноҳ ишлар қилиб қўйган вақтида, буни ҳам Аллоҳ рози бўлмаган бир қадар (тақдир) деб ишониб, дарҳол тавба қилмоғи лозим.¹⁷ Жалолиддин Румий эса бу ҳақда шундай дейди: *“Ундан (Аллоҳдан) умидингни узма, Аллоҳ сени ундай бир тоатдан бундай бир исёнга тушириб қўйибди. Сен эса бу тоатни ўзимдан деб ўйладинг ва шунинг учун ҳам гуноҳкор бўлдинг. Энди бу гуноҳкорлигинг билан ҳам умидингни узма, ёлбор. У сенинг тоатингдан исён яратгани каби, исёнингдан ҳам тоат яратмоққа қодир. Умидингни узма, чунки кофир бўлганлардан бошқа ҳеч ким Аллоҳ раҳматидан умид узмайди”*.¹⁸

Навоий муножотларида ҳам Аллоҳ карамидан умидворлик, гуноҳларга истиффор айтиш руҳи уфуриб туради:

Жунундин сўзга бир дам бўлмай огоҳ,

Гар ортуқ сўз дедим: астағфуруллоҳ.

Илоҳий, боқмағил мажнунлуғумга,

*Карамдин чора қил маҳзунлуғумга.*¹⁹

(“Фарҳод ва Ширин”.)

Навоийнинг қазою қадарга муносабатини таҳлил этишда унинг форс тилида яратган фалсафий қасидалари ҳам ёрдам беради. Шоир “Қут ул-қулуб” («Қалблар озукаси») қасидасида ёзади:

Ҳар ончи шуд зи азал офарида то ба абад,

Забунияш ҳама бар офаридагор гувост.

*Чу шуд яқин ки чунин аст кори холиқи халқ,
Ба ғайри он нашавад ҳар чи ҳаст уро хост.
Пас он чи карда туро амру наҳи моамкан,
Бибояд аз наи он хешро гирифтан рост.*²⁰

(Яъни: Азалдан то абад яратилган ҳар бир нарсанинг ожизлиги яратувчининг борлигига ишорадир.

Махлуқотни яратувчининг иши шундай экан, у истаганидан ташқари ҳеч нарса бўлмайди.

Бас, ҳақ сенга амр қилган ва таъқиқлаганларига имкон даражасида амал қилиб яшамоқ пайида бўлиш лозим.)²¹

Навоийнинг ушбу фикрлари *қадар* ҳақида бўлиб, худди шундай фикрни ундан олдин Абу Али ибн Сино айтган эди. Султон ул-орифин Абусаид Абулхайр билан Шайх ур-раис Абу Али ибн Сино ўртасидаги “*Қадар* (тақдир) сирини билиш-илҳаддир (шаккоклик, даҳрийликдир)” деган иборани ҳал қилиш юзасидан мунозарани яқинда файласуф олим А.Зоҳидий матбуотда эълон қилди.²² Воҳид Абдуллаев Хондамирнинг “Мақорим ул-ахлоқ” асаридаги кўплаб далилларга таяниб, Навоийнинг Ибн Сино фалсафасини кунт билан ўрганганлигини таъкидлайди.²³ Шубҳасиз, Навоий Ибн Синонинг қадар ҳақидаги фикрларидан яхши хабардор бўлган. Ибн Синонинг фикрича, оламда мавжуд бўлган ёмонлик - оламнинг мақсади эмас. Оламнинг асл муроди яхшиликдир, ёмонлик эмас! Оламдаги ақлли мавжудотларнинг феълларига тегишли рухсат ва тақиқларни Аллоҳ ўзи рухсат этган ишларни бажо келтиришни иноят қилганини биладиганларни рағбатлантириш ва ўзи тақиқ қилган ишлардан тийилиш кераклигини биладиган кишиларни тизгинлаб туриш учун буюрган дир. Рухсат бирон иш ўзлари туфайли содир бўлишини яхши билган кишилар хатти-ҳаракатларининг сабабидир, тақиқ эса муайян хатти-ҳаракатлар уни ёмон ишлардан сақлашини билган кишини тизгинлаб туришнинг сабабидир.²⁴ Навоий муножотларида қилган гуноҳларини англаш ва унга тавба қилиб, Аллоҳга илтижо қилиш устунлик қилади. Шуни унутмаслик лозимки, шоир муножотлари умумга қаратилган бўлиб, гуноҳкор “мен” фақат шоиргина эмас, типиклаштирилган “мен” дир. Рухсат берилганлар амрларни тўлалигича бажара олмаган, тақиқлар гуноҳларга берилганликни вақтида англаган “мен” бўлиб, уларнинг илтижолари умидворлик билан тўлгандир.

Хулоса қилиб айтганда, Навоий дostonларидаги муножот-

ларда илгари сурилган тақдир муаммоси дoston қаҳрамонларининг ҳаракат йўналишини тушунишдаги дебочалардир. Шу боис Навоий қаҳрамонларининг ҳаёти ўта зиддиятли, баъзан турли қутбли. Уларни тўлақонли тасвирлашга интилган шоир ҳам тақдир йўлларида ҳайрону лол қолади. Навоий *ҳамма яхшиликлар, амаллар Аллоҳдан, ёмонликлар эса инсоннинг ўзидандир* деган ғояни илгари суради ва тақдирнинг ҳақлигини эътироф этади.

Наргиза ЭРКАБОВА,

Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти аспиранти.

- 1 Ё.Исҳоқов. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. Т., 2002, 47-б.
- 2 Ойбек. МАТ. 13-жилд. Т., 1979, 202-205-б.
- 3 А.Рустамов. Навоийнинг бадиий маҳорати. Т., 1979, 9-15-б.
- 4 Р.Воҳидов. Алишер Навоий ва илоҳиёт. Бухоро, 1994, 44-65-б.
- 5 А.Зоҳидий. Абу Саъид ибн Механий билан мунозара//«Соғлом авлод учун» журна-ли, 1996. 5-6-сон. 50-б.
- 6 Ўша мақола, 51-б.
- 7 Алишер Навоий. Муножот. Т., 1991, 25-б.
- 8 Алишер Навоий. МАТ. 10-жилд. Ҳамса. Т., 1992, 15-б.
- 9 Алишер Навоий. МАТ. 12-жилд. Т., 1996, 13-б.
- 10 Жалолиддин Румий. Ичиндаги ичиндадур. Т., 2001, 135-б.
- 11 Ўша асар, 151-б.
- 12 Алишер Навоий. МАТ. 8-жилд. Т., 1990, 16-б.
- 13 Жалолиддин Румий. Ичиндаги ичиндадур. Т., 2001, 77-б.
- 14 Алишер Навоий. МАТ. 8-жилд. Т., 1990, 16-б.
- 15 Ё.Исҳоқов. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. Т., 2002, 47-б.
- 16 Ойбек. МАТ. 13-жилд. Т., 1979, 173-б.
- 17 Муҳаммад Зоҳид ибн Иброҳим ал-Бурсавий. Аҳли суннат ақоиди. Тазкират ул-авлиё. Т., 1997, 169-б.
- 18 Жалолиддин Румий. Ичиндаги ичиндадур. Т., 2001, 2-б.
- 19 Алишер Навоий. МАТ. 8-жилд. Т., 1990, 16-17-б.
- 20 Алишер Навоий. МАТ. 20-жилд. Т., 2003, 261-б.
- 21 Ўша асар, 270-б.
- 22А.Зоҳидий. Абу Саъид ибн Механий билан мунозара//«Соғлом авлод учун» жур-нали, 1996. 5-6-сон. 50-б.
- 23В.Абдуллаев. Сайланма. Т., 1982, 43-б.
- 24 А.Зоҳидий. Абу Саъид ибн Механий билан мунозара//«Соғлом авлод учун» журна-ли, 1996. 5-6-сон. 50-б.

«Либоснома» ёхуд 10 турли либос ва 4 хил ранг

Маълумки, мумтоз адабиётда *нома* жанри мавжуд. Алишер Навоий лирик меросида шундай ғазал борки, уни ҳеч иккилан-масдан «Либоснома» деб аташ мумкин. Бу ғазалда шоир лирик

қахрамонининг жинси, ёши, ҳол ва кайфияти ҳақида ёрқин тасаввур берувчи либос ва унга уйғун ранглари танлашига алоҳида эътибор қилган:

*Тўрт ранги мухталифдин ҳуллаким, жонон кияр,
Тўрт унсур кисватидур гўйиёким жон кияр.
Ўзбеки гулнори тўндин кўйдум, аммо ўлтурур,
Лемуи терлик анинг остидаким жонон кияр.
Икки ёнимни шикоф айлаптурур бу рашкким,
Икки ёнидин шикофин боғламай қаптон кияр.
Гул била савсан катон янглиғ бўлур маҳтоб аро,
Кўнглаки гулгун елак чун савсани каттон кияр.
Ораз узра шўхлуғдинму ёпар санжобини,
Йўқса санжоби булуттурким маҳи тобон кияр.
Ҳар чубулған торидур сарриштаи иззу шараф,
Эски шолеким, фано кўйида бир урён кияр.
Гар Навоий жандасин шоҳ олди, тонг йўқ, чунки ишқ
Поку беғашдур, гадонинг кисватин султон кияр¹.*

Бу ғазал дастлаб «Наводир ун-ниҳоя» девонига, сўнгра эса «Хазойин ул-маоний»нинг «Наводир уш-шабоб» девонига киритилган. Тўғри, шоирнинг лирик меросида тасвир бошидан охир ранг ёки либос билан ёхуд ҳар иккисининг уйғунлигида яратилган 30 дан ортиқ ғазал учрайди. Бироқ 4 хил ранг ва 10 турли либос орқали бир вақтнинг ўзида жонли портрет ва манзара яратиш нафақат ўзбек ғазалиётида, балки Шарқ шеърляти тарихида кам учрайдиган адабий ҳодисадир. Ушбу ғазал таниқли навоийшунослар эътиборидан четда қолмаган. Масалан, Ё.Исҳоқов ғазал композицияси ҳақида фикр юритар экан, уни 4 тип (таъриф, тавсиф, мадҳ ва шарҳи ҳол)га ажратади ва юқоридаги ғазални иккинчи, яъни тавсиф (васф) характеридаги ғазаллар сирасига киритиб, илк икки байтини келтириш билан кифояланади.² Н.Жумаҳўжа эса рамали мусаммани маҳзуф вазнида ёзилган бу ғазалда тилга олинган олтига: *ҳулла* (безакли, нафис матодан тикилган кийим), *ўзбеки гулнори тўн* (анор гули рангли тўн), *лемуи терлик* (сарик ичкўйлак), *катон* (қанопдан тўқилган мато), *қаптон* (устдан кийиладиган ҳашаматли тўн), *санжоб* (олмахон терисидан ишланган тўн ва ёпинчиқ) каби либосларга таъриф беради.³ Аслида, ғазалда ўн турли кийим номи мавжуд бўлиб, унга *кисват* (кийим, уст-бош), *елак* (енгсиз енгил устки кийим), *шол* (жундан тўқилган мато, шундай

матодан тикилган кийим), *жанда* (дарвишлар тўни)ни ҳам қўшиш керак.

Тўрт ранги мухталифдин ҳуллаким, жонон кияр,

Тўрт унсур кисватиатур гўйиёким жон кияр.

Мазкур ғазал матлаъсининг биринчи мисрасини икки хил талқин қилиш мумкин, яъни жонона тўртта хилма-хил рангдаги *ҳулла* - безаклар билан зийнатланган нафис либос кийган. *Тўрт ранг* дейилганда исталган тўрт ранг мутаносиблигини тасаввур қилиш ҳам мумкин. Ахир, табиатдаги етти асосий ранг (қизил, сариқ, яшил, кўк, оқ, қора, зангори)ни уйғунлаштириб, минг-минглаб ранглардан фойдаланилмоқда. Иккинчи маъно эса жононанинг тўрт рангли тўртта либос кийганлигини англатади. Бу либосларнинг ранги эса кейинги байтларда ойдинлаштирилиб борилади. Иккинчи мисрада Навоий инсоннинг Аллоҳ таоло томонидан тўрт унсур воситасида яратилганлиги ҳақидаги диний-фалсафий қарашларга таянади. Ундаги *жон* сўзи «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати»да *руҳ, тириклик, ҳаёт; аъзои бадан, вужуд*⁴ каби саккиздан ортиқ маънони англатиб келиши изоҳлаб берилган. Демак, шоир айна ўринда *жонни вужуд* мазмунида ишлатган. Зеро, инсон вужуди тўрт унсур: *тупроқ* (қора), *сув* (кўк, мовий), *олов* (қизил), *ел* (сариқ)-дан яратилган.

Ўзбеки гулнори тўндин куйдум, аммо ўлтурур,

Лемуи терлик анинг остидаким жонон кияр.

Ўзбеки гулнори тўн қандай тўн бўлганлигини бугун аниқ таърифлаб бериш қийин. Лекин у замонасининг энг нафис, бежирим кийими бўлганлиги шубҳасиз. Анор гулли тўнда янада жозибали бўлиб кетган жонона унинг остидаги сариқ ичкўйлаги билан ошиқнинг ишқини янада оловлантиради. Ошиқ куйиб, ҳижронда шу қадар сарғайиб кетадики, унинг муҳаббат оташида тобланган танаси билан маъшуқанинг *лемуи терлик* (сариқ) либосини фарқлаш мушкул бир ҳолга айланади.

Икки ёнимни шикоф айлаптурур бу рашкким,

Икки ёнидин шикофин боғламай қаптон кияр.

Байтнинг иккинчи мисрасидаги *қаптон* икки ёнидан боғланиб кийиладиган тўн ёки камзул бўлиб, у ёрни улугвор ва салобатли кўрсатади. Бу эса ошиқнинг ҳолини яна ҳам танг қилиб қўяди, яъни бундай гўзаллик ва жозибани кўрган ошиқ уни ҳатто ўз кўзларидан ҳам рашк қила бошлайди, охир-оқибат бу

ҳасрат унинг жигар-бағрини «тешиб(шикоф)» юборади.

Гул била савсан катон янглиғ бўлур маҳтоб аро,

Кўнглаки гулгун елак чун савсани каттон кияр.

Тўлин ой шуъласида қизил гулга чирмашиб ўсаётган каноф (яшил поя) ўсимлигини кўз олдингизга келтиринг. Маъшуқа вужудидаги энгсиз гулгун либос (елак) билан канофдан тўқилган *катон* (яшил кўйлак) худди шу манзарага ўхшайди. Қадди - қомати расо маҳбуба юпқа савсаний (яшил ранг) катон устидан энгсиз қизил кўйлак кийган.

Ораз узра шўхлугдинму ёпар санжобини,

Йўқса санжоби булуттурким маҳи тобон кияр.

Бунда энди бошқа бир кайфият ва манзара тасвирланган. Ёз оқшомларида тиниқ осмонда аҳён-аҳёнда пайдо бўлиб, парча-парча сузиб ўтадиган булутлар ой юзини беркитганидек, дилбар ҳам мовий (кўк) *санжоб* (кўйлак)ининг энги билан юзини дамбадам ёпиб-очиб, ўз асирини ҳайрону лол даражага етказмоқда.

Ҳар чубулган торидур сарриштаи иззу шараф,

Эски шолеким, фано кўйида бир урён кияр.

Навбатдаги байт бевосита лирик қаҳрамоннинг ички оламига боғлиқ. Қадимда *эски шол* тариқат йўлига кириб, кўнглини дунёнинг ҳамма ўткинчи нарсаларидан холи қилганда кийилган. Зеро, ушбу шол оддий ипдан эмас, балки иззату шараф ришталаридан тўқилган (чин ошиқ Аллоҳ ҳузурида ҳақиқий иззат-шараф эгаси бўлади).

Ниҳоят, газалнинг охирги байтини ўқиймиз:

Гар Навоий жандасин шоҳ олди, тонг йўқ, чунки ишқ

Поку беғашдур, гадонинг кисватин султон кияр.

Демак, мумтоз шоирларимиз қаторида Навоий ҳам *эски шол*, *хирқа*, *жанда* кийимининг хайри хосиятига алоҳида эътибор қаратади. Чунки булар ҳақиқий ва содиқ ошиқнинг кўнглини *поку беғаш* қилади. Шунинг учун бундай либосларга фақат *ғарибу гадо* (ошиқ)лар эмас, шоҳу султонлар ҳам муҳтожлик сезганлар.

Сирдарёхон ЎТАНОВА,

ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институти аспиранти.

1Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. МАТ. 4-жилд. Т.: Фан, 1989. 132-б.

2 Ё.Исҳоқов. Навоий поэтикаси. Т.: Фан, 1983.58-б.

3 Н.Жумаҳўжа. Сатрлар силсиласидаги сеҳр. Т.: Ф.Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995. 167-б.

4 А.Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Т.: Фан, 1983. 212-б.

Ижодкор излаган имконият

XX аср инсоният тарихида ғоятда мураккаб, зиддиятли ва таҳликали давр бўлиб қолди. У ижтимоий, сиёсий, маданий ҳаётнинг кўплаб жабҳаларида ўз изини қолдирди. Шубҳасиз, жамият ҳаётида рўй бераётган турли хил жараёнлар бадиий адабиётга ҳам ўз таъсирини кўрсатмай қолмайди.

Ҳамза, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Ҳамид Олимжон, Фафур Фулом каби ўзбек адабиёти намояндалари ижодининг шаклланиши мустабид тузум ҳукмронлиги даврига тўғри келса-да, уларнинг адабий бисотида бу тузум ҳудудларини парчалаб ўтиб, ўзбек адабиёти хазинасидан мустаҳкам ўрин олган асарлар талайгина. Ҳатто уларнинг давр талаби ва тақозоси билан ёзилган асарларида ҳам эрк, озодлик, ватанпарварлик, халқига, миллатига ҳурмат, келажакка ишонч туйғулари гоҳ ошқора, гоҳ яширин акс эттирилган. Шу боис бугунги кунда XX аср адабиётини жиддий назардан ўтказиш ва таҳлил қилиш эҳтиёжи туғилди.

Жумладан, академик шоир, моҳир носир Фафур Фулом ижодини шу нуқтаи назардан таҳлил қилсак, у яратган шеър, ҳикоя, қисса, мақолалар заминида инсон ва ҳаётга чексиз ҳурмат, ўз халқи тарихига улкан муҳаббат, фалсафий мушоҳада, юксак мутафаккирлик руҳи устувор эканлигининг шоҳиди бўламиз.

Фафур Фулом ижодининг етук тадқиқотчиси, устоз адабиётшунос С.Мамажонов у яшаган давр ва ижоди ҳақида шундай фикр билдиради: «...ўша даврдаги ҳукмрон мафкура, социалистик реализм қонун-қоидалари, ўша тузум шарт-шароити ижодкорларни воқеликка синфий ва мафкуравий позициядан ёндошишга, шу партия сиёсатини, йўл-йўриғини фаол қўллаб-қувватлаш, тарғиб этишга мажбурлади, ҳаётдаги ноҳақликлар, адолатсизликларни кўрсатиб, ҳақиқатни ҳимоя қилишларига йўл бермади. Кўплар қатори Фафур Фуломнинг ҳам истеъдодини бўғди ва сохта асарлар ёзишга йўналтирди. Лекин у катта истеъдод эгаси бўлгани учун замоннинг, даврнинг тўғри гапларини ҳам айта олди, халқ руҳи, орзу-армонини ҳаққоний ифодаловчи талайгина шоҳ асарларни ярата олдики, бу асарлар уни адабиётимиз тарихидан боқий ўрин олишига ҳуқуқ беради».¹

Фафур Фуломнинг турли даврларда яратган «Кузатиш», «Соғиниш», «Мен яхудий», «Сен етим эмассан», «Хотин», «Вақт», «Йигитларга», «Алишер», «Сиёҳдон», «Шараф қўлёмаси», «Биз-

нинг уйга қўниб ўтинг, дўстларим» каби бир қатор етук шеърлари унинг бетакрор сўз устаси эканлигини исботлайди. Шоирнинг «Қиш», «Бог», «Қор», «Кўклам шамоли», «Чаман», «Куз келди» каби табиат тасвирига бағишланган шеърларида табиат манзаралари инсон руҳий кечинмаларининг турфа товланишлари билан уйғунликда акс эттирилади. Бундай шеърлар ўзининг тиниқлиги ва самимийлиги билан алоҳида ажралиб туради:

*Она ғознинг тўши каби юмшоқ қор
Сукут билан қуйилади сарбасар...
Борлиқ вазмин уйқу ичра беҳабар,
Ёки осмон тўллаб тўзғитмоқда нар.
Киприкларнинг момиқлардан юки бор.
Узоқларга боқар сузук кўзингиз,
Нуқтадай тор қорачиқдан оқар нур...
Тала-тузнинг кўркамлиги нур-биллур,
Елкалардан босар енгилтак сурур,
Бир бурда қор салмоғича ўзингиз.²*

Шеърнинг кейинги мисраларида ҳам шундай руҳ устувор. Лирик қахрамон жамият ҳодисалари билан умуман иши йўқ, у соҳир табиат қўйнида ўз хаёллари билан ёлғиз қолади. Табиат ва лирик «мен» руҳиятида рўй бераётган ўзгаришлар бевосита китобхон қалбига ҳам кўчади. Шоир ғоятда бетакрор манзара яратиш орқали *эзгулик ва гўзалликкина мангу барҳаёт* деган ғояни илгари суради. Бу каби мисоллар Ғ.Ғулом ижодида исталганча топилади. Бироқ шоир фақатгина инсон қалбига ҳузурбахш лаҳзаларнигина куйлаш билан чекланмай, жамиятда рўй бераётган ўзгаришлар, мавжуд тузум туфайли кишилар чекаётган изтироблар, ўз замондошларининг дарди, ўй-хаёллари, орзу-армонларини ҳам маълум даражада акс эттирган. Ижодкор асарларига синчковлик билан назар ташланса, уларда шоир мавжуд тузум тазйиқидан азоб чекаётгани яққол кўринади. Академик Б.Назаров таъкидлаганидек, «... Унинг (Ғафур Ғуломнинг - таъкид бизники Т.М) ҳаёти ва ижодига синчиклаб, эҳтиёткорлик билан ёндошилса, Бедил мактабидан олинган сабоқлар нури остида матндаги тағқатлам, кўчим маънолар очилса, унинг қалбида, хусусан, Ватан, миллат, халқ, мустақиллик ҳақида кўпдан-кўп яширин дардлар яшаганини аниқ далиллар билан исботлаш қийин кечмайди».³

Ғафур Ғуломнинг 1933 йилда ёзилган «Етар май, рубойи ва

анекдот» номли шеъри ичкилик ва мастликка нисбатан норозилик руҳида ёзилган бўлса-да, бироқ унинг мазмунига замонга нисбатан исёнкорлик руҳи сингдирилган. Шоирнинг «*реал фикр шиша оғзидай бўғиқ, оддий кўзга содда ялтироқ танга, тилларда «оҳ» уринг янги турмуш-чун, зехн окуркадай оёқ остида*» каби мисраларида ўзи яшаётган жамиятнинг ҳақиқий қиёфаси ёритиб берилган. Мамлакатда амалга оширилаётган ишларнинг маъно-моҳиятини чуқур англаган шоир тилда «янги турмуш»ни улуглагани учун ўзини айбдор деб билади ва бунинг учун китобхондан узр сўрайди:

Шеъримни ўқийсиз, куласиз, албат...

Таъна-ла қистайсиз, қиласиз синоқ.

Азбоси бўлганим олий жамият

Шишган талоқ каби қилсинми талоқ?»²⁴

Бу каби мисоллардан шоирнинг, бир томондан, ўқувчисининг таънаю маломатларидан, иккинчи томондан, ўзи яшаётган «олий жамият» тазйиқидан қаттиқ изтироб чеккани англашилади.

Шоирнинг «Мен, севаман юлдузларни!» деб бошланувчи шеърида юлдуз образи эрк ва ҳурликка элтувчи восита сифатида талқин қилинади:

Мен, севаман, юлдузларни!

У юлдузларки, доим порлар.

Ўксизларни

Эрка чорлар (I жилд, 221-бет).

Бунда лирик қаҳрамон эрк ва озодлик ҳақидаги орзу-ниятларини юлдузларда кўради. Шеърда юлдузнинг порлаб туриши келажакдаги нури ҳаётга ишорадир.

Шоирнинг замона талаби тазйиқи остида ёзилган шеърларида ҳам реал ҳаёт билан боғлиқ воқеаларга ишора мавжуд:

Кундан-кунга қулдорлик - қулликнинг зил кишани

Ҳалқа-ҳалқа ушалур мазлумлар билагидан.

Ҳар халқнинг ўз ҳуқуқи, ўз эрки, ўз ватани

Ҳар куни равшан бўлур, равшанроқ кечагидан (III жилд, 141-б).

Ушбу мисраларда кундан-кунга ушалаётган қуллик кишани, ҳар бир халқнинг ҳуқуқи, эрки, ватани ҳақида сўз боради. Шеърда гўёки халқнинг келажаги ҳар кунгидан равшанроқ бўлиб бораётгани ҳақида фикр юритилса-да, бироқ шоирни қийнаётган нарса ҳалигача мазлум халқнинг аҳволи яхшиланмаганлигидир.

Шеърдаги *қулликнинг зил кишани* ибораси шоир фикрларини аниқ ва ёрқин тасвирлашга ёрдам берган. Лирик «мен» келажакка умид ва ишонч билан қарайди.

Ғафур Ғулом эрк, ҳурлик гоялари ифодаланган ўринларда ўзбек халқига хос хусусиятлардан ҳам усталик билан фойдаланган. «Янги йил саломи» шеърда шоир жаҳон халқларининг ҳуқуқи поймол этилиши, зўравонлик, жабру зулм ҳақида тўхта-лар экан, ўз халқи хусусида ғурур билан шундай дейди:

Ғафлат ва шарпаларга қарши қалби ҳамиша

Уйғоқ бўлган халқимнинг арслонча қилиғи бор.

Забардаст бўла туриб юракдаги андиша

Ўз кучу қудратини жиловлаб турар-тайёр (III жилд, 104-б).

Мазкур шеър орқали шоир ўзбекона андиша туйғусидан фойдаланиб, ватандошларимиз қиёфасини гавдалантириб бера олган. Унда арслон қиёфали, куч-қудратда тенгсиз халқимизни андиша туйғуси ўзини жиловлаб туришга ундаши, яъни у «Ғафлат ва шарпалар»ни сезса-да, индамасликка ундаши бадийий жилолантирилган. Шеърдаги *Ғафлат* ва *шарпа* рамзий маънода бўлиб, мамлакатда бўлаётган номаъқулчиликларга ишорадир. Ғ.Ғулом халққа бўлган чексиз ҳурмат ва ишончини ифодалар экан, уни уйғоқликка даъват этади.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, Ғафур Ғулом тева-рак-атрофида рўй бераётган воқеа-ҳодисаларга нисбатан бефарқ бўлмаган. У гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона равишда бу борадаги ўз фикрларини, дард-кечинмаларини айтишга имкон топа олган. Унинг эрк, ҳурлик, халқ орзу-умидлари акс эттирилган асарла-ри юқорида таҳлилга тортилган шеърлар билангина чекланмай-ди. Бундай мисолларни ижодкорнинг бошқа кўп шеърлари, на-срий асарлари ва мақолаларидан келтириш мумкин.

Тозагул МАТЁҚУБОВА,
ЎЗМУ докторанти.

1С.Мамажонов. Услуб жилолари // Ғафур Ғулом шоир, ёзувчи ва олим (Илмий-назарий анжуман материаллари). Фарғона, 2003, 6-7-б.

2 Ғафур Ғулом. Мукамал асарлар тўплами. 12-жилд. II жилд. Т.: Фан, 1984. 93-б.

3 Б.Назаров. Ғафур Ғулом олами. Т.: Фан, 2003. 60-б.

4 Ғафур Ғулом. Мукамал асарлар тўплами. I жилд. 1983, 118-б. (Бундан кейинги мисоллар шу асардан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.)

2006-YIL — HOMIYLAR VA SHIFOKORLAR YILI

Ҳомийлик ва саховат ҳақида (Ижодий баён учун матн)

Президентимиз Ислоҳ Каримов томонидан 2006 йилни «Ҳомийлар ва шифокорлар йили» деб бежиз эълон қилингани йўқ. Бу инсонга ғамхўрлик қилишни яна бир босқичга кўтаришдир. «Ҳомийликни биз инсон қалби ва юрагида энг эзгу туйғуларнинг амалий ифодаси деб биламиз»¹, - деган эди юртбошимиз.

Ҳомийлик ва саховат инсон пайдо бўлганидан буён ривожланиб, муҳим қадрият даражасига кўтарилган. У авлод-аждодларимизнинг феъл-атвори, хатти-ҳаракати, хулқ-одобига сингиб кетган.

Ҳомийлик ўзгаларга яхшилик қилиш, инсонпарварлик, меҳр-муруват, ҳиммат, хайр-эҳсон, шафқат, етим-есир, муҳтож ва ғарибларга ёрдам қилиш, раҳмдиллик каби миллий ва умуминсоний қадриятлар йиғиндисидир.²

Саховат саҳийлик, қўли очиқлик, жўмардликдир. Саҳийлик деганда меҳр-шафқат, савоб ишлар, олийҳимматлик, виждонлилик, нафсни тийиш, покланиш, муҳтожларга ёрдамни тушунамиз. Саҳийликнинг акси эса, энг аввало, очкўзлик ва тамағирлик, шахсиятпарастлик, бойликка ружу қўйиш, жаҳолат ва нодонлик, ҳаёсизлик, жабр-зулм, бировларни алдаш каби тубан ва ярамас хатти-ҳаракатлардир.

Қуръони каримда айтилишича, инсон энг олий зот, оламнинг сарвари қилиб яратилган. Унинг яхши яшаши, савоб ва хайрли ишлар қилиши, эҳтиёжи учун ҳамма нарса муҳайё этилган. Лекин умр оқар дарёдир, у бир зумда ўтиб кетади. Инсон ўзига берилган қисқа даврда имкониятлардан оқилона фойдалана олиши, вақтини хайрли ишларга сарфлашга улгурмоғи керак.

Зероки, одамларнинг тўплаган бойлиги, подшоҳларнинг хазина ва жавоҳирлари, олтин ва кумушлари заволга учрайди, лекин улар қурган ҳашаматли бинолар, кўприк ва шифохоналар кейинги авлодга хизмат қилади. Яъни, инсон авлоди ва бу фоний дунё аҳолисидан хотира сифатида ёдгорликлардан бошқа ҳеч нарса қолмайди. Лекин улар қилган олижаноб ишлар одамийликнинг юксак кўриниши сифатида авлодларни эзуликка бошлайверади.

Ҳомийлик ва саховат ҳақида фикр-мулоҳазалар Қуръони карим ҳамда Ҳадиси шариф саҳифаларида ўз аксини топган. Улардаги теран мазмун ва моҳият мутафаккирларимизни доимо илҳомлантириб келган.

Шарқда «Иккинчи муаллим» («Муаллими соний») мақоми билан танилган Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Зайниддин Восифий, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий каби алломаларимиз ҳомийлик ва саховатпешалик бобида ҳам ўзларига ҳайкал қўйдилар.

Ҳозир бозор муносабати даврида мамлакатимизда тадбиркорлик учун кенг имкониятлар яратилмоқда, мулкдорлар синфи шаклланмоқда, фермерлик ҳаракати кенг қулоч ёймоқда, тижоратчилик ишлари авжига чиқмоқда. Диёримизда бадавлат кишилар, мулкдорлар, тадбиркорлик билан шуғулланувчилар қанча кўпайса, бизнинг назаримизда, ҳомийлик ва саховат учун шунча кенг имкониятлар яратилади. Буларни кўпайтириш учун билим билан бир қаторда одамийлик, инсоф, сабъ-ҳаракат ва ғайрат лозим».

Мазкур матндан 8-9-синф ўқувчилари учун ижодий баён сифатида фойдаланиш мумкин. Ўқувчилар матн мазмуни билан таништирилгач, унга режа тузиш ва алломаларнинг ҳомийлик ва саховат ҳақидаги фикрларидан ёки ҳикматлардан қўшиб ёзиш топшириқ қилиб берилади.

Тахминий режа.

1. Президентимиз ҳомийлик ва саховат ҳақида.
2. Ҳомийлик ва саҳийлик - юксак фазилат.
3. Саҳийликнинг акси.
4. Инсон - олам сарвари.
5. Инсондан хайрли ва савоб иш қолади.
6. Алломаларимиз ҳомийлик ва саховатпешалик ҳақида.

Баёнда фойдаланиш учун сўз ва сўз бирикмалари: *туйғуларнинг амалий ифодаси, умуминсоний қадриятлар, жўмардлик, шахсиятпарастлик, Қуръони карим, фоний дунё, олижаноб ишлар, одамийлик, Ҳадиси шариф, мутафаккирлар, аллома, саховатпешалик ва ҳоказолар.*

**Эътибор ЗАЙНАБИДДИНОВА,
Тошкент шаҳридаги 34-мактаб ўқитувчиси.**

1 И.Каримов. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 13 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузасидан. 2002.

2 Х.Алиқулов ва бошқалар. Ҳомийлик ва саховат - энг олий қадрият. Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 2006.

TARJIMASHUNOSLIK

«Темур тузуклари» таржималари ҳақида

Маълумки, Амир Темурнинг «Темур тузуклари», яъни «Тузуки темурий» (бошқа номлари: «Малфузоти темурий»-«Темурнинг айтганлари» ва «Воқиоти темурий»-«Темур ҳақида хотиралар») асари Ҳазрат Соҳибқироннинг таржимаи ҳоли, ҳаёти, давлати ва армиясининг ташкил топиши, шунингдек, Чигатоӣ улусининг эллик йилдан ортиқ давр (1342-1405)даги тарихи ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олган муҳим манбадир.

Абу Толиб ал Ҳусайнийнинг эски ўзбек тилидан форс тилига ўгирган «Темур тузуклари»нинг французча таржимаси Л. Ланглэ томонидан амалга оширилган.¹ Асарнинг фақат «Тузукот» қисмини ўз ичига олган ушбу таржима 1787 йили Парижда нашр этилди. Ш. Минаваров қаламига мансуб тўла бўлмаган таржимаси эса 1996 йил ЮНЕСКО ташаббуси билан чоп этилган «La renaissance Tимouride»² тўпламида(178-195 бетлар) нашр қилинди.

«Темур тузуклари»да акс этган изоҳталаб сўзлар, ундаги айрим маълумотлар, шахс номлари, географик жой номлари ва бошқа тарихий-архаик сўзлар асарнинг ўзбекча ҳамда Л. Ланглэ таржимасида асосан саҳифа остида берилган.

Л. Ланглэ ва Ш. Минаваров таржималарида берилган шарҳ ва изоҳларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1. **Матн орасида, қавс ичида ёки тўғридан-тўғри изоҳлаш.** Бу усулдан ҳар иккала таржимон ҳам фойдаланган.

2. **Сатр ости изоҳлари.** Шарҳлашнинг бу шаклини Л. Ланглэ таржимасида учратиш мумкин. Таржимон бунда тарихий шахслар тўғрисидаги маълумотлардан иборат шарҳ, оддий изоҳ ёки манбаларга ҳавола турини қўллаган.

3. **Таржима матни охирида изоҳлаш.** Шарҳлашнинг бу туридан асосан Ш. Минаваров ўз таржимасида фойдаланган. Таржимон оддий изоҳ, тарихий шахс ва жой номлари тўғрисида маълумотларни кенгроқ шарҳлаган.

Таржималарни қиёслаш жараёнида шунга амин бўлдики, тил бирликларига юклатилган маъно таржимада ҳамиша ҳам тўла очиб берилмаган.

Масалан, «Темур тузуклари»да муаллиф томонидан феодал ер эгалигининг турлари *иқтоъ, суюрғол, танҳо*, шунингдек, аҳолидан олинадиган турли солиқ ва жарималар ҳақида ҳам муҳим маълумотлар келтириладики, уларни таржимада тўғри акс эттириш таржимондан катта масъулият талаб этади.

«Тузуклар»да келтирилган маълумотларга қараганда, Амир Темур даврида аҳолидан асосий солиқ ҳисобланмиш *хирождан* ташқари, *молу жиҳот, қўналға, бож, пешкаш, совари (соварин), шилон пули, хона пули, жон солиғи* каби солиқлар ундирилган.

Куйида ушбу солиқ турларининг таржима ва шарҳда берилишини кўриб чиқамиз. «*Яна буюрдимки, амирлар, минг бошилар раиятидан молу жиҳот йиққанларида, хирождан ортиқча соварий, қўналға ва шилон талаб қилмасинлар*» (Тт.90-бет).

Келтирилган парчада муаллиф томонидан ҳар бир солиқ тури алоҳида таъкидланган. Бунга сабаб солиқлар халқдан турли муносабат билан йиғилган. Агар *молу жиҳод* даромад солиғи бўлса, *хирож* асосий солиқ тури бўлиб, ернинг шароитига ва ер эгасининг жамиятда тутган ижтимоий мавқеига қараб олинган ва ҳосилнинг ўндан бир, тўртдан бир ёки учдан бир қисмини ташкил этган. *Шилон* подшоҳ ва хонларнинг зиёфати учун аҳолидан тўпланадиган пул мажбурияти бўлса, *соварий* аслзодаларга аҳолидан мажбурий тарзда тўплаб қилинадиган тортиқ ҳисобланган. Демак, асардан олинган ушбу парчадаги ҳар бир тарихий-архаик сўз ҳеч бир ўзгаришсиз таржимада ҳам ўз аксини топиши зарур эди.

«Тузуклар»нинг икки французча таржимасини қиёслашдан шу нарса маълум бўлдики, солиққа оид тарихий-архаик сўзлар хорижий тилда ҳамиша ҳам ўз аксини топмаган ва таржимада ўринли берилмаган. Масалан: Л. Ланглэ таржимасида:

Il etait defendu aux minbachis d'exiger plus que les taxes et les impots etablis, quand ils percevaient les revenus de l'etat (Lp. 269).

Ш. Минаваров таржимасида:

«J'ordonnai encore que les amirs et les mingbachis n'imposent pas les sujets d'autres impots que le mal-y djihad et ne dépassent pas le montant forfaitaire en demadant le mal, savari, kounalga et chilan supplementaires» (M.p. 185).

Таржималарни қиёслашдан кўриниб турибдики, Л. Ланглэ солиқни англатувчи турли тарихий-архаик сўзларга муқобил сифатида ҳозирда қўлланишда бўлган *impot, taxe* - солиқ сўзини олган. Ш. Минаваров эса ҳар бир сўзни транслитерация усули орқали акс эттириб, матн сўнгида уларни алоҳида шарҳлаб берган: *Mal-y djihad* (orig. arabe «mal» – propriete et «djihad» – l’objet d’imposition) – *impots sur la terre, une partie de recolte, c. a. d. La partie essentielle d’impots perzue en liquide ou en nature; il consistait d’une tiers a une cinquieme part de recolte ou de revenu.*

«Тузуқлар»да келтирилишича, Амир Темур солиқ солиш, унинг миқдори ва ундириш ишини ҳам тартибга солган, солиқ ва ўлпон йиғувчиларнинг фаолияти устидан назорат ўрнатган.

Асардан олинган қуйидаги парчада қадимий ер ўлчови *жариб* ҳамда оғирлик ўлчови *харвор* тарихий сўзларининг таржи-мада берилиши қиёсланади: «*Бордию, раият ҳосилни учга айиришга рози бўлмаса, у чоғда ҳисобга олинган экин ерларини биринчи, иккинчи ва учинчи жариб экин ер қилиб ажратсинлар. Биринчи жарибдан (олинган ҳосилнинг) уч харвори, иккинчи жарибдан - икки харвор, учинчи жарибдан бир харворини йиғиб олсинлар. Бунинг ярмини буғдой, ярмини арпа ҳисоблаб, ҳосилнинг ярмини олсинлар*». (Тт. 123-бет).

Жариб ва *харвор* тарихий-архаик сўзларининг Л. Ланглэ таржимаси:

«*Si cette repartition déplaisait encore au sujet, on prenait le produit de trois arpents separement. Du premier on tirait trois charges ou mesures; du deuxieme deux charges, et du troisieme une charge. Un moitie etait en ble, l’autre en orge; et l’on prenait la moitie du total*» (L.p. 298).

Ш. Минаваров таржимаси: «*Si les sujet ne sont pas d’accord de repartir la recolte en trois, il est convenable dans ce cas de diviser la surface cultivee et enregistree en trois parties de jeribs. Du premier on percevait trois mesures [harvar] de recolte, du deuxieme-de mesures, du troisieme-une mesure: que la moitie soit percue en ble et l’autre-en orge et que l’on divise en trois parties dont deux-a laisser ou cultivateur et une-a percevoir a titre d’impot*» (М.р.194).

Юқорида берилган мисолларни ўзаро қиёслаб шуни айтиш мумкинки, ўзбекча нашрида ўқувчига тушунарсиз бўлган *жариб* ҳамда *харвор* тарихий сўзлари матн остида изоҳланган:

харвор—бир эшак кўтариши мумкин бўлган юк; 103-150 кг атрофида;

харвор— ўлчов бирлиги; *харворлар жуда кўп, қоп-қоп* (НАЛ. 301-бет);

жариб — сатҳ ўлчови. Бир жариб 3600 кв. газга ёки тахминан бир танобга тенг;

жариб — ер ўлчови бирлиги (НАЛ. 7-бет).

Асарнинг ўзбекча нашрида *жариб* сўзига берилган изоҳда келтирилган *таноб* ҳамда *газ* сатҳ ўлчов birlikлари ҳозирда тарихий-архаик сўзлар ҳисобланиб, ўқувчи учун тушунарсиздир. Шу сабабли ер ўлчовини англатувчи ҳар учала тарихий-архаик сўзнинг маъноси контекстда ҳам, изоҳда ҳам очилмай қолган.

Л. Ланглэ таржимасида эса *жариб* тарихий ўлчов бирлиги, қадимий француз ер ўлчови бирлиги *arpent* - *арпан* сўзи билан берилиб, бу сўз айнан неча метрни англатиши изоҳланмаган. Бундан кўриниб турибдики, аслият ва таржима тилидаги тарихий-архаик лексиканинг вазифавий (функционал) мутаносибликларидан фойдаланиш аслият мазмуни ва унинг ўқувчига кўрсатадиган таъсирини мумкин қадар камроқ йўқотишлар билан қайта тиклашга восита бўлувчи омилдир. Таржимада қўлланган тарихий-архаик сўз аслиятдаги маънони беришда унга тенглаша олса, мазмунни очиб беришда, асарнинг таъсирчанлигини оширишда, воқеа-ҳодисаларнинг жонли тимсолини яратишда ёрдам қилувчи услубий воситаларнинг аслиятга мутаносиб равишда қайта тикланиши учун шароит вужудга келади. Акс ҳолда агар таржима тилидаги тарихий сўз изоҳсиз қўлланиб контекст мазмуни ўқувчига тушунарсиз бўлар экан, ушбу сўзга юклатилган маъно таржимон томонидан очиб берилмаган ҳисобланади.

Харвор сўзи таржимасига келсак, ушбу сўз *charge* - *юк* сўзи билан берилиб, унинг ҳам айнан қанча оғирликни билдириши контекстда очилмай қолган.

Асарнинг Ш. Минаваров таржимасида *жариб* сўзи транслитерация усули орқали акс эттирилиб, таржима матни сўнгида қуйидагича изоҳланган: *Jerib - la parcelle egale a 36000 m.c.*

Харвор тарихий сўзи матнда *mesure* - *ўлчов* сўзи билан ёнма-ён қавс ичида берилиб матн сўнгида қуйидагича изоҳланган:

Harvar - fardeau d'un ane. 100-150 kg. Ici il s'agit de la parcelle a semer d'un harvar de semence.

Юқоридаги қиёслашдан кўриниб турибдики, «Темур тузуклари» Ш. Минаваров таржимасида анча мукамал, аслиятга яқин

берилган. Муаллиф томонидан қўлланган қадимий оғирлик ўлчови *харвор* ҳамда қадимги ўлчов бирлиги *жариб* контекстда шунчаки қўлланмай, балки аниқ ер сатҳи ҳамда ундан олинган ҳосилнинг аниқ ҳисоби кўрсатиб ўтилган. Бу ҳолатда таржимон Ш. Минаваров қўллаган усул айти муддаодир. Чунки таржимон қадимий сўзларни иложи борица шарҳлаб - тушунтириб, хорижий китобхонни керакли қўшимча маълумотлар билан таништирган.

Хулоса ўрнида таржимашунос Ғ.Саломовнинг қуйидаги фикрини келтирамиз: «Таржима фақат тушунарлигина эмас, айти вақтда ўқувчига нималарнидир тушунтирадиган, қандайдир янгиликлар берадиган, уни ана шу янгиликларни билиб олишга ундайдиган ҳам бўлиши зарур».³

Нигора ЎРМОҶОВА,
Ўзбекистон Миллий университети ўқитувчиси.

1 Л. Керин, А. Саидов. Амир Темур ва Франция. Т.: Адолат, 1996. 88-б.

2 La renaissance Teymouride. UNESCO. Paris.1996.224р.

3 Ғ.Саломов. Таржима санъати. Т.: Ғафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. 56-б.

Журналдан кўчириб босилганда “Тил ва адабиёт таълими”дан олинди, деб изоҳланиши шарт.

Журналда нашр этилган мақолаларда муаллифларнинг тахририят нуқтаи назарига мувофиқ келмайдиган фикр-мулоҳазалари бўлиши мумкин.

Тахририятга келган қўлёзмалар муаллифларга қайтарилмайди.

Босмаҳонага 20.06.2006 да топширилди. Офсет усулида чоп этилди. Қоғоз формати 60x84 1/16. Шартли босма табағи 9,76. Шартли табағи 4,65. Нашриёт ҳисоб табағи 5,14. Адади ... нусха.

Буюртма № . Баҳоси эркин нарҳда.

Журнал индекси: 872

МЧЖ "Maxi Graf Plus" босмаҳонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент ш., полковник Хўжаев кўчаси, 2-уй.